

הלמ"ד החוזרת היתרה (לח"י) בלשון המקרא והבנתה בעדי הנוסח

ממאפייניה הבולטים של עברית המקרא הוא מיעוט אותיות השימוש ומילות היחס האחרות המשמשות בה, בבחינת מעט המחזיק את המרובה. מבחינה זו נראה כי למ"ד היחס עולה על כולנה. שימושים רבים לה ללמ"ד היחס [להלן לה"י] ולנטייתה (היינו לה"י עם כינוי חבור) בעברית המקרא, ועל הסתום שבהם, הידוע בכינויו – הסתום גם הוא – *dativus ethicus* נסב מאמר זה.

"לך לך" מצוּנה אברהם בבראשית יב 1, וזאת איננה רק הפעם הראשונה שמבנה זה מופיע במקרא, אלא גם ההיקרות הידועה והמנותחת ביותר שלו. התיבה לך נראית מיותרת; גם בלעדיה היה הציווי נותר בעינו. ואם כן – מה תפקידה? בשאלה זו נחלקו פרשנים ומלומדים כאחד.

ידועים דברי רש"י על בראשית יב 1: "לך לך – להנאתך ולטובתך". בדבריו מכוון רש"י לאחד השימושים הרגילים של לה"י, דטיב קומודי (*dativus commodi*), המציינ בשביל מי, לטובת מי נעשית הפעולה [ייקרא להלן לב"ש, כלומר ל' בשביל].¹ אם ניקח לדוגמה את הפועל פָּנָה, המצריך דרך קבע את מושא הבנייה (למשל בנה בית), נראה כי לא פעם מצוין בלה"י – בין לה"י עם שם עצם ובין לה"י הנטויה [להלן להיה"נ] – מי שלמענו הדבר נבנה: "ויבן שם מזבח לה"י" (בראשית יב 7); "ויבניתי לו בית נאמן" (שמואל א ב 35). בדוגמאות האלה שונה הבונה ממי שבשבילו הדבר נבנה, אך ברי שיכול אדם גם לבנות לעצמו. למשל: "ויאמרו הבה נבנה לנו עיר ומגדל וראשו בשמים ונעשה לנו שם" (בראשית יא 4). עברית המקרא לא ייחדה לה אמצעי להבעת הרפלקסיביות, כלומר להבעת העובדה שעושה הפעולה עושה אותה למען עצמו. לפיכך מה שמביעות שפות אחרות בכינויים חוזרים מובחנים,² ומה שמובע

* המאמר מבוסס על עבודת הגמר לתואר מוסמך "דאטיבוס אתיקוס בלשון המקרא ובעדי הנוסח", האוניברסיטה העברית בירושלים, התשס"א, בהדרכת פרופ' שמואל פסברג, והוא גרסה מעודכנת של העבודה.

במונח למ"ד חוזרת יתרה (לח"י) אין בכונתי לומר שהיא מיותרת או חסרת משמעות, אלא שתפקידה בלשון המקרא לא הוברר די הצורך והיא נראית יתרה.

1. משימוש זה נגזר גם *dativus incommodi*, כלומר לרעת מי הפעולה נעשית.

2. למשל באנגלית *self*; ביוונית קלסית $\acute{\epsilon}\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$ (= $\acute{\alpha}\upsilon\tau\omicron\upsilon$) ונטייתה; ברומית *se* (וכן *suus* ונטייתה, *sibi*, *ipse*).

בעברית למן לשון חכמים בנטיית שם העצם עצם, יכולה לשון המקרא להביע בשתי דרכים עיקריות: (א) הבניינים החוזרים נפעל והתפעל; (ב) המלאי המצומצם ממילא של מילות היחס (למשל: לי = 'לעצמי', אותם = 'את עצמם')³. לשימוש חוזר כזה של לב"ש מכוון רש"י באמרו "להנאתך ולטובתך", ותולה את דבריו בהבטחה הניתנת לאברהם בפסוקים 2–3, וכך ממשיך רש"י ואומר: "ושם אעשך לגוי גדול. כאן אי אתה זוכה לבנים ועוד שאודיע טבעך בעולם"⁴. ברם מה שיכול להיות טוב להקשר אחד אינו טוב לאחר: פעם נוספת פונה אלוהים לאברהם בציווי "לך לך": "ויאמר קח נא את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק ולך לך אל ארץ המריה והעלהו שם לעלה על אחד ההרים אשר אמר אליך" (בראשית כב 2). כאן רש"י שותק, וגם הבטחה מפורשת ל"סוף טוב" או לגמול צפוי – אין.⁵ רמב"ן דוחה את דברי רש"י בפרשת לך לך. מלבד דוגמאות נוספות לצירופים כאלה הוא מניח לדברים באמרו "משפט הלשון כן"⁶.

1. הדעות במחקר

בדקדוקים בני המאות ה-19 וה-20 הרעיון השולט הוא רעיון הרפלקסיביות. הרפלקסיביות, המתבטאת בהתאם גופים, היא המבדילה במילון בד"ב בין דטיב קומודי לדטיב איתי. לפיכך "אעשה לך" היא הדוגמה הראשונה ל-dati. commodi § (5g(b)), ואילו "עשה לך", "עשיתם לכם", "ויעשו להם" הן הדוגמאות הראשונות ל-"ethical" dative § (5h). המילון מדבר על דטיב של הרגשה, המחזיר את הפעולה אל הנושא ומציין את העניין, את שביעות הרצון או את שלמות הפעולה. ברפלקסיביות – תהא משמעותה אשר תהא – מחזיקים גם קניג, ויליאמס, דווידסון

3. עברית המקרא משתמשת גם במילה נפש (ראו גוניוס וקאוטש, § 139f). על הכינוי החוזר בלשון המקרא ראו צרפתי, עמ' 342–345 § (1).
4. ליבוביץ (עמ' 25–26) מסבירה את רש"י כך: בפירושו "להנאתך ולטובתך" כיוון לומר 'לרצונך, לנוחותך, בהתאם לטבעך'; זה משמעה של הלמ"ד הזאת במקומות אחרים, וזה גם הקושי שביקש רש"י ליישב: כיצד זה נאמר "לך לך" לאדם המצווה לעזוב את ארצו, את מולדתו ואת בית אביו – דרישה קשה, הנוגדת טבעו של אדם? ותשובתו: הנוסח "לך לך" בא למעשה לומר לאברהם כי אף שהדרישה קשה, סופה שתהיה להנאתו ולטובתו, הבטחה הניתנת לו במפורש בפסוקים 2–3. גם הלוי (2007, עמ' 317 הערה 55) סבורה שביסוד לח"י עומדת לב"ש, כלומר משמעות 'הלך לך' המקורית הייתה משהו מעין 'הלך בשביל עצמו' (ובמילותיה: "he went for himself, in his own interest").
5. אם נקבל את הסברה של ליבוביץ לפירוש רש"י, יתברר כי גם בפעם זו הבליע אלוהים בדבריו רמז, שסופה של הדרישה בטובתו של אברהם.
6. רד"ק מקבל את עמדת רמב"ן, ומוסיף דוגמאות משלו. וראו עוד אצל שמש, נספח, עמ' 171–174.

וז'ואון.⁷ זה האחרון רואה כאן תת-סוג של דטיב קומודי, המיוחד בהיותו רפלקסיבי. לדבריו רפלקסיביות זו בפעלים עומדים אפשר להקבילה באופן כללי לאחד משימושי הבניינים החוזרים, ואם מדובר בפועל בבניין נפעל שמשמעותו חוזרת מניה וביה, כגון הישמר, לח"י משמשת לחיזוק המשמעות החוזרת. גזניוס מדבר על הדגשת חשיבות הפעולה לעושה אותה.⁸

מוראוקה היה מן הראשונים שהצביעו על השם הלא-מוצלח (dativus ethicus) לתופעה דידן, שם הלקוח מבית מדרשה של הבלשנות הקלסית. השם אינו ראוי לא רק מן הבחינה הסמנטית אלא גם מן הבחינה התחבירית, משום שבבלשנות ההודו-אירופית מדובר בעיקר באי-התאמה בין גוף הפועל וגוף להיה"נ, ואילו בשפות השמיות בכלל ובעברית בפרט ההתאמה ביניהם היא לזו העניין.⁹ תחת השם הלא-מוצלח הציע מוראוקה את השם centripetal Lamedh (מעין למ"ד ממקדת). הצעתו אמנם עלתה מקריאתו בכתבי עגנון, אך לדבריו אפשר להחילה גם על עברית המקרא. לדעתו הלמ"ד המתאימה בגופה לנושא הפועל משמשת לבודד את הנושא מן הסובב אותו או לחלופין להביא ליתר מיקוד בו. אף שהלמ"ד הממקדת זכתה לביקורת של אולנדרוף על ההסבר המעורפל לשימושה,¹⁰ קיבלוה ברובה וולטקה ואוקונור,¹¹ אלא שהציעו להפריד בין שני תפקידים עיקריים שונים: רפלקסיביות ומיקוד.

הגם שאין לאל ידו להציע הסבר מקיף לשימוש בלח"י (שאותה הוא מכנה "רכיב סמנטי חמקמק"), אולנדרוף מדגיש את אופייה העממי, הלא-רשמי, השייך למשלב הדיבור,¹² ומסביר כך את ההבדל בדברי רבשקה המובאים במלכים ובישעיהו: מלכים ב יח 21: "עתה הנה בטחת לך על משענת הקנה הרצוץ הזה על מצרים"; ישעיהו לו 6: "הנה בטחת על משענת הקנה הרצוץ הזה על מצרים".

צליל של זלוזל ומעין קלות ראש ניכרים במובאה הראשונה, ואולנדרוף מציע להביע זאת במילה האנגלית fancy.¹³ לא בכדי מעיר מוראוקה, כי נראה שבמרבית ההיקריות במקרא אין למצוא את חוסר הרשמיות ואת קלות הראש המיוחסים ללח"י.¹⁴ ואמנם נראה, כי די בשני מעמדי "לך לך" (בראשית יב 1; כב 2) לערער את דברי אולנדרוף.

7. ויליאמס, § 272; דוידסון, עמ' 150; ז'ואון ומוראוקה 2006, § 133d, עמ' 459.

8. גזניוס וקאוטש, § 119s.

9. מוראוקה 1978, עמ' 495; וכן הלוי 2004, עמ' 115, 116; הלוי 2007, עמ' 300 הערה 2. אך ראו אולנדרוף, בעיקר בעמ' 5.

10. אולנדרוף, עמ' 3. לדבריו חרף מאמציו לא עלה בידו ללמוד מתיאורו של מוראוקה על תפקידה של הלמ"ד. מסכים עמו שתיל, עמ' 56.

11. וולטקה ואוקונור, עמ' 208.

12. אולנדרוף, עמ' 1-2, 8; גם גזניוס וקאוטש, § 119s, מייחסים את הלמ"ד למשלב הדיבור.

13. שם, עמ' 2. לדעתו יש לתרגם את הפסוק כך: "just fancy putting your trust in Egypt, that broken reed!"

14. ז'ואון ומוראוקה 1996, § 133d, סוף הערה 3, עמ' 489.

מעניינת גישתו של קוגוט, שדן בלח"י אגב אורחא, עת עסק בחילופי כינויים פרודים וכינויים חבורים.¹⁵ תחילת עיסוקו בסוגיה מנקודת מבט תחבירית, לא סמנטית, וממנה הוא למד על תפקידה הסמנטי. לאחר שעמד על חילופים בין הכינויים הפרודים (אני, אתה וכד') ובין להיה"נ (ל + כינוי חבור) במקרים כגון "אתה שלום" ו"שלום לך" או בפסוקים כגון "לי עצה ותושיה אני בינה לי גבורה" (משלי ח 14), הציע קוגוט כי גם במקרים דוגמת "סור לך" (שמואל ב ב 22) ו"שובו לכם" (דברים ה 26) יש לראות את להיה"נ כחליפתו של הכינוי הפרוד. "סור לך" משמעו אפוא 'סור אתה'. "זוהי דרך להדגשת הנושא ליד הפועל[...]", כותב קוגוט, "חילוף כזה מסביר את היחס שבין 'פניית לך קדמה' (מלכים א יז 3) ובין 'פניתי אני' (קהלת ב 11, 12)". רעיון ההדגשה נמצא גם אצל גוניוס, אך ראוי לשים לב לפרט המקשר בין הצעת קוגוט לזו של מוראוקה: שתייהן מסיטות את נקודת הכובד מן הפעולה אל הפועל (= הנושא).

בדרך דומה הלכו ג'ני וג'וס. ג'ני סבור כי ללמ"ד תפקיד באקטואליזציה של הנושא, ולכך משמעות הן מבחינת הזמן הן מבחינת המקום.¹⁶ הלמ"ד חוזרת אל הנושא הדקדוקי ומציינת: 'אתה ודווקא אתה', 'אתה שהנך כאן ועכשיו', 'אתה במצבך זה'. אף שאין להסביר בכל מקרה ומקרה מדוע נבחר מבנה זה ולא אחר, אין הלמ"ד באה כאשר הדיבור (העצה, ההנחיה וכד') הוא כללי, עקרוני, אלא כאשר יש לו השלכה מידית. כך מפרש ג'ני את ההבדל שבין דברי רבקה ליעקב לאלה של יצחק (הנראים לו עקרוניים יותר):

בראשית כז 43: "ועתה בני שמע בקלי וקום ברח לך אל לבן אחי חרנה";

שם כח 2: "קום לך פרנה ארם ביתה בתואל אבי אמך".

וכן את ההבדל בציטוט דברי רבשקה בין ספר מלכים לישעיהו (בלא הלמ"ד ובלא עתה נשמע ג'ינוי רבשקה כללי יותר):

מלכים ב יח 21: "עתה הנה בטחת לך על משענת הקנה הרצוץ הזה על מצרים";

ישעיהו לו 6: "הנה בטחת על משענת הקנה הרצוץ הזה על מצרים".

האקטואליזציה של הנושא מביאה לדעתו להדגשת הכניסה למצב. הצינוי "לך" בבראשית יב 1 הוא אפוא 'צא לדרך'. באופן מושאל יכלה הלמ"ד לציין גם התרחקות (או הימנעות) לא־פיזית מדבר, וכך הוא מפרש את היקרויות הישמר, חדל ודומותיהן. נראה כי הוא מנסה לשלב בין שתי אסכולות, זו המדברת על הדגשת הנושא וזו המדברת על כניסה למצב, אם כי הקשר ביניהן איננו מתווך לגמרי.

נוס בחן את הסוגיה מתוך השוואה למבנה מקביל בלשונות אפריקניות. ההשוואה ופסוקים דוגמת "ויאמר אברהם אל נעריו שבו לכם פה עם החמור ואני והנער נלכה עד כה" (בראשית כב 5) הביאוהו למסקנה כי תפקיד הלמ"ד אינו רק למקד את תשומת

15. קוגוט 1993, עמ' 410–411.

16. אני מודה לגב' קורדליה הסטרמן, שעזרה לי בתרגום דבריו.

הלב בנושא (הצעת מוראוקה), אלא גם להנגידו (במפורש או מפללא) לקבוצה או לפרטים אחרים.¹⁷

לח"י משמשת בכל רובדי העברית,¹⁸ וגם מתוץ לעברית כאמור בשפות שמיות אחרות, ובכללן ארמית. בצירופים כגון "נפל לו", "הלך לו", "רבעה לה" בלשון המשנה סבר סגל, שהלמ"ד באה "להורות שהפעולה נוגעת לנפשו של הנושא, שהוא מעוניין בה, שהיא להנאתו וכד"ו".¹⁹

בנדויד ראה בצירופים אלו, שנתרבו כל כך בלשון המשנה (ובסורית), חיקוי של היוונית. בְּבַקְשָׁה לְצִיּוּן פְּעוּלָה חוּזְרָת וּבְהִיּוֹת צוּרָת נִתְפַּעַל תְּפוּסוֹת או בְּלִתֵּי אִפְשָׁרִיּוֹת לִיצִירָה, הִשְׁתַּמְשָׁה לְשׁוֹן חֲכָמִים בְּמִבְנֵה זֶה, שִׁמְרָאֵהוּ כְּלִשׁוֹן הַמִּקְרָא אֶךְ מוֹכֵנָה שׁוֹנָה.²⁰ סוקולוף בדק את העברית של לשון האמוראים בבראשית רבה וראה בצורות הללו שם צורות אינגרסיביות, היינו צורות המציינות כניסה למצב או יציאה ממנו, בהשפעת הארמית.²¹ ואמנם יוסטן הגיע למסקנה כי תפקיד לח"י בסורית הקלסית לציין כניסה למצב.²² ברם בלשון התנאים לא מצא מישור אישור לממצאיו של סוקולוף, ובזהירות מה הציע לראות צירופים אלו כמורים על החלטיות הפעולה דווקא.²³

אזר רואה בלח"י דטיב קומודי המציין שהפעולה נעשית מרצון חופשי ולטובת פועל הפעולה.²⁴ שתיל קיבל את רעיון הכניסה למצב בפועלי התנועה בלשון חכמים ואת השפעת הארמית על התרחבות השימוש בהם. הוא סבור כי השימוש של לח"י בלשון חכמים הוא המשך לשימוש בה בלשון המקרא.²⁵

באחרונה עסקה בכך שמש (היא מכנה את הלמ"ד דטיב קראגנטי – בעקבות הלוי 2004).²⁶ שמש אספה ובדקה את כל היקרויות הלמ"ד הזאת במשנה ובתוספתא (100 במספר), והראתה שהשימוש בה מצומצם בפעלים שהיא באה עמם ומוגבל לגוף שלישי. מסקנתה היא, שקשה לדחות את האפשרות שיש בתופעה בלשון התנאים

17. תפקיד הלמ"ד בלשונו: contrastive subject focus (נוס, עמ' 332).

18. ראו גם הסקירה אצל שמש, עמ' 145–149.

19. סגל 1936, עמ' 167.

20. בנדויד, עמ' 146–147.

21. סוקולוף תשכ"ט, עמ' 270–271. לדבריו (עמ' 270 הערה 146), הוגה הרעיון היה פולוצקי. הדים לרעה זו אפשר למצוא אצל פרננדו, עמ' 45.

22. מאמרו של יוסטן הוא בבחינת חידוש; בסעיף הקצר העוסק בלמ"ד זו בדקרוקו של נלדקה (1904, § 224) הוא החזיק בדעה כי אין לה תפקיד משמעותי.

23. מישור, עמ' 242–244.

24. וכן דative incommodi – אזר, עמ' 148–149 (§ 4.8.16).

25. שתיל, עמ' 56.

26. במאמרה המאוחר יותר – הלוי 2007 – לח"י מכונה subject co-referential dative (ובקיצור SCD). המונח coreferential dative משמש גם אחרים (למשל פרינה).

משום המשך לתופעה בלשון המקרא, אבל נראה שגם יד הארמית בדבר. תפקיד לח"י נשאר מעורפל.²⁷

רבים עסקו בלח"י בעברית החדשה, ובהם ברמן, כהן, שתיל והלוי.²⁸ ברמן ראתה בצירופים כגון "ישבה לה", "שיחקתי לי" בעברית החדשה דטיב רפלקסיבי: האירוע עצמו מבוצע על ידי עצמו וחוזר אל עצמו, בעיקר בתהליכים ממושכים.²⁹ כהן מצאה כי בעיתונות משמשת למ"ד זו לציון פעולות ארוכות וממושכות הנקטעות בפתאומיות על ידי פעולה קצרה וחדה. למשל: "סברינה [...] ישבה לה במטבח מוצף האור בביתנו [...] ולפתע פלטה גיחוך מפיה" (ידיעות אחרונות, 10.8.1988).³⁰ שתיל מתייחס לממצאי כהן ומראה שתפקיד לח"י יכול להתהפך לפי המשלב והסוגה, כלומר יש שלח"י מציינת את הרקע (הפעולה הממושכת) ויש שהיא מציינת את הפעולה הנקודתית.³¹ הלוי מייחסת ללח"י בעברית החדשה גם תפקיד אספקטואלי וגם תפקיד מודלי, ומציגה את דקויות השימוש בה.³² את דבריה היא חותמת כך: "התרחבות שימושו של המבנה הכולל את הכינוי הדטיבי החוזר היא אחת העדויות לשימושים החדשים שעושה העברית בת ימינו במבנים שירשה מן המקורות לצורך שכלול אמצעי ההבעה שלה כלשון חיה ומתפתחת המשמרת מערכת צורנית-תחבירית של לשון עתיקה".³³

2. התניות ותנאים

מוראוקה מציינת תנאי מהותי: בעוד שבפועל כגון הלך ההתאם בין גוף להיה"נ לגוף הפועל מחויב ("הלכתי לי"), בפועל כגון בנה ההתאם אינו מחויב ("בניתי לך", "בניתי לה" וכיו"ב).³⁴ אולנדורף נוקב גם בתנאי של אי-המרה: בקטגוריה הזאת יכולה להיכלל רק למ"ד שאין להמירה בכינויי הגוף החוזרים לעצמך, לעצמו וכיו"ב.³⁵ אחד המאפיינים שרבים מן החוקרים מזכירים הוא היות רבים מן הפעלים שלה"י קשורה אליהם בצורת הציווי.³⁶ זאת ועוד: ההרגשה כי יש הבדל בין "כָּרַח לך" ובין "הקימותי לי" הביאה מלומדים להזכיר ולהבליט את הפעלים העומדים או את פועלי

27. ראו סיכום דבריה בעמ' 175–176.

28. ראו הסקירה אצל שמש, עמ' 149; ואצל שתיל, עמ' 56.

29. ברמן, עמ' 51.

30. כהן, עמ' 182–183.

31. שתיל, עמ' 60–61; אך בפועלי חשיבה משמעות לח"י אינה ברורה.

32. הלוי 2004, § 4, 5; הלוי 2007, עמ' 304 ואילך.

33. הלוי 2004, עמ' 140.

34. מוראוקה 1978, עמ' 498; אך ראו בעברית החדשה שתיל, עמ' 60, וראו גם להלן.

35. אולנדורף, עמ' 9; וכן הלוי 2004, § 2.4.

36. למשל ז'ואן ומוראוקה 2006, עמ' 459; אולנדורף, שם; נוס, עמ' 327.

התנועה.³⁷ פועלי התנועה – שרבים מהם הם פעלים עומדים, כגון ברח, הלך, נסע, שב – היו לסימן ההיכר של התופעה, לפחות בעברית. ומה על הפעלים היוצאים? תת-סעיפו הראשון של § 5h במילון בד"ב מוקדש לפעלים יוצאים (כגון בחר, בנה, לקח, עשה) מאחר שהרפלקסיביות (לשון אחר: התאם הגופים) היא הקריטריון המרכזי, אם לא הבלעדי. גם רמב"ן בהסברו ל"לך לך" (בראשית יב 1) עובר מדוגמאות עם הפועל העומד הלך לדוגמאות עם הפועל היוצא עשה,³⁸ וגם לפי רד"ק למקום זה "אשובה ליי" כמוהו כ"קחו לכם".

אולנדורף רואה בצירופים כגון "עשה לך" ו"קח לך" דוגמאות שאינן ממין העניין.³⁹ מוראוקה מעדיף לראות בהם שלב ביניים בין "צר ליי" או "טוב ליי" (דטיב קומודי) ל"לך לך" או "ברח לך" (לשיטתו הלמ"ד הממקדת).⁴⁰ קוגוט מצדו אינו מוציא את הפעלים היוצאים מגדר הכלל. הוא נדרש לשאלה במקראות כגון "לא תעשה לך פסל" (שמות כ 4; דברים ה 8). אם במבע חוזר מדובר, משמע איסור מוחלט זה תקף רק לפסלים שאדם עושה לעצמו. היעלה על הדעת היתר לעשיית פסלים לאחרים? שאלה זו כבר העלה רס"ג, וקבע: "לא תעשה לך פסל" = 'לא תעשה פסל'. וכך כתב בפירושו: "תיבת לך אינה תנאי שיהא אדם אסור לעשות פסל לעצמו ומותר לאחרים, אלא היא מלה נוספת ואין לה ענין כדרך ב'לך לך'". נאמן לשיטתו רואה קוגוט בלהיה"נ גם כאן – כבמקרים המובהקים של "שבו לכם" או "סור לך" – חליפתו של הכינוי הפרוד.

כמוהו גם נוס. בהדגימו את השימוש של הלמ"ד הממקדת-המנגידה הוא מביא בעיקר דוגמאות מפעלים יוצאים: "ויקח לו למך שתי נשים", "ועשו לכם לב חדש ורוח חדשה" (יחזקאל יח 31), "הבנים חרבות למו" (איוב ג 14), "גאל לך אתה" (רות ד 6).⁴¹

3. שיטת המחקר ובעיותיה

4360 פעמים מופיעה להיה"נ בעברית המקרא. בשלב הראשון נופו כל ההיקריות שבהן אין התאם גופים,⁴² ובכללן ההיקריות שבהן הפועל ולהיה"נ הם אמנם בגוף

37. ראו למשל ויליאמס, § 272; ז'ואון ומוראוקה 2006, שם; אולנדורף, שם.

38. בין לבין הוא מזכיר גם את "קמו ועברו לכם את נחל זרד" (דב' ב, יג). לדבריו על הפועל עשה ועל המדרשים ראו להלן.

39. אולנדורף, שם.

40. מוראוקה 1978, עמ' 498 הערה 5.

41. נוס, עמ' 332–333.

42. כלומר צירופים דוגמת "בנית ליי" נופו, אך צירופים דוגמת "בניתי ליי" נכללו.

שלישי, אך להיה"נ אינה מכוונת לנושא הפועל. הנה דוגמה משני פסוקים עוקבים בדברי הימים:

דברי הימים ב לה 14: "ואחר הכינו להם ולכהנים [...] והלויים הכינו להם ולכהנים בני אהרן";

שם 15: "והשערים לשער ושער אין להם לסור מעל עבדתם כי אחיהם הלויים הכינו להם".

בשני הפסוקים חוזר הצירוף "הכינו להם" שלוש פעמים, ובכולן נושא הפועל הוא הלויים. אולם בעוד בפסוק הראשון הכינוי להם, בשתי היקרויותיו, חוזר ללויים ומובנו 'לעצמם', בפסוק השני הכינוי להם יוצא אל השוערים (וכמוכן נופה). ניפו מעין זה בטקסט מקראי אינו משולל בעיות. הנה שלוש מהן:

א. קורה שיותר מפירוש סביר אחד אפשרי, או שקשה לעמוד על משמעם המדויק של הדברים. הדברים אמורים בראש ובראשונה במקראות קשים, דוגמת "שחת לו לא בניו מומם" (דברים לב 5), פסוק שכמספר מפרשיו מניין פירושו;⁴³ אך גם במקראות פשוטים בהרבה, דוגמת "ויאמר מה היהודים האמללים עשים העיזבו להם היזבחו" (נחמיה ג 34). הבנת הפועל יעזבו והתשובה לשאלה למי הוא מכוון ולמי מכוון הכינוי להם הן שתכרענה אם תנופה ההיקרות אם לא.

ב. לעתים הקורפוס המקראי אינו מזמן לירינו מספיק נתונים על שורשים ופעלים יחידים או על שורשים ופעלים שמספר היקרויותיהם מועט. הנה דוגמה: השורש חת"ם רגיל במקרא, ומרבית הפעלים משורש זה באים בבניין קל. פעם אחת נקרה השורש בבניין פיעל, "חתר בחשך בתים יומם חתמו למו לא ידעו אור" (איוב כד 16), והשאלה היא למה מכוון הכינוי למו. בבניין קל "חותמים את", בלשון חכמים "מחתמים את" (למשל בירושלמי גטין מג ע"א ועוד "מחתמו בעדים כשירים"). האם באה למו חלף אותם?⁴⁴

ג. לח"י היא – כמאמר אולנדרוף – יסוד חמקמק, ודוגמתו של אולנדרוף דברי רבשקה בשני מקראות מקבילים, זהים כמעט לגמרי (מלכים ב יח 21; ישעיהו לו 6): באחד יסוד זה מופיע ("בטחת לך"), ומהשני הוא נעדר ("בטחת"). הרי דוגמה נוספת, הפעם באותו פסוק עצמו, כמטחויי תשע מילים:

בראשית כא 16: "ותלך ותשב לה מנגד הרחק כמטחוי קשת [...] ותשב מנגד ותשא את קלה ותבך".

זאת ועוד, כפי שנראה גם לב"ש, בהיותה תיאור, היא יסוד חמקמק, או נכון יותר בלתי הכרחי. כשלבועיה זו נוספת העובדה שהקשרים בין חלק גדול מן הפעלים

43. ראו אצל קוגוט 1996, עמ' 144–145, 212–213, 240–241.

44. לח"י בתפקיד זה ידועה ממקראות כגון "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט 18). וראו למשל שמות לג 7: "ומשה יקח את האהל ונטה לו מחוץ למחנה". על פי רוב 'נוטים אוהל', ולפיכך נראה כי לו פירושו 'אותו'. כך באמת אנו מוצאים בתרגום נאופיטי: "ונטה לו" מתורגם 'ופרט יתיה'; אך אצל אונקלוס כינוי המושא החבור נוסף על להיה"נ: 'ופרסיה ליה'.

למילות היחס הם במידה רבה חופשיים – פעלים מסוימים יכולים לקבל הצרכות שונות (למשל "שחק ל", "שחק אל", "שחק על"; "בטח ב", "בטח על") או לא לקבל הצרכות כלל (למשל "שחק" סתם) – עשויה שאלת התאם הגופים להתעורר גם לגבי פעלים בעלי משמעויות רגילות ומובנות. למשל, "האמר אבנה לי בית מדרות ועליות מרנחים וקרע לו חלוני" (ירמיהו כב 14). האם לו מכוון לבית, או חוזר לפועל קרע? אם ממשיכים בדרך זו, מתברר לפתע כי אי-הוודאות פושה גם בהיקריות תמימות למראה. למשל איוב לט 4, "יחלמו בניהם ירבו בכר יצאו ולא שבו למו": האם למו מכוון ליעלי הסלע ולא יילות שמדובר בהן קודם לכן – כפי שאמנם נראה סביר מההקשר – ומשמעות הרברים היא שהגורים לא שבו לאמותיהם, או שמא למו אינה שונה כאן מתפקיד הלמ"ד בפסוקים כגון "לך אמר להם שובו לכם לאהליכם" (דברים 26 ה)⁴⁵?

וכן בתהלים לו 13: "אדני ישחק לו כי ראה כי יבא יומו". בפסוק 12 "זמם רשע לצדיק וחרק עליו שניו". ההקשר מעלה, כי לו בפסוק 13 מובנו 'לרשע'. כך עולה לא רק מהשוואה לפסוקים דומים, כגון "ואתה ה' תשחק למו תלעג לכל גוים" (תהלים נט 9), אלא גם מהמשכו של הפסוק (אל הרשע חוזר כינוי הקניין במילה יומו). היקרות זו ראוי לה אפוא כי תנופה. ובכל זאת הפועל שחק יכול להיות גם פועל עומד; לפיכך יכול השואל לשאול מדוע לא יחזור הכינוי לו אל הפועל, בין שמובנו 'להנאתו' (השוואה ל'ילעגו למו' בתהלים פ 7) ובין שהוא נושא משמעות אחרת.

מאחר שהנחת היסוד היא כי הלמ"ד שלנו בת השמטה היא, נופו בדרך כלל גם צירופים עם פעלים שלה"י היא הצרכתם המובהקת. אך יש שגם היקריות של פעלים המצריכים למ"ד נכללו. מדובר במיעוט של מקרים שבהם לח"י נוספת על לה"י המוצרכת. למשל, הפועל דמה מצריך ל או אל. פעמיים בשיר השירים אנו מוצאים שלהיה"נ נוספת על המושא: "סב דמה לך דודי לצבי או לעפר האילים" (שיר השירים ב 17); "ברח דודי ודמה לך לצבי או לעפר האילים" (שם ח 14) – וברי כי הן נכללות ברשימתנו.⁴⁶

בסופו של ניפוי ראשוני זה נותרו 444 היקריות,⁴⁷ היינו כ" 10%; מיעוטן עודן מסופקות. הללו נחלקו בין 127 שורשים. בשלב השני נופו מן הרשימה המקרים שהלמ"ד בהם היא לב"ש⁴⁸ במטרה להגיע לרשימת היקריות בטוחות. גם בניפוי הזה עלתה הבעיה, שמקראות לא מעטים אינם מחוורים כל צורכם.

45. כך מציע לפרש זאת נוס (עמ' 332); אך ראו להלן, בתרגום לאיוב מקומראן.

46. כאן שונה גוף להיה"נ (לך) מזה של לה"י המוצרכת (לצבי או לעפר האילים). שלוש פעמים (בראשית כט 28; שמות ו 25; מלכים א יג 23) נראה כי יש שוויון בגופים (אך אם כך, רק בשמות ו 25 שווים אלה גם לגוף הפועל!), היינו מדובר בכינוי יתר. על ניתוחו של קוגוט את התופעה ראו קוגוט 1981, וכיותר עמ' 103, 122–123.

47. הרשימה המלאה ניתנת בסוף עבודת הגמר (פרק ט – רשימת הביניים).

48. כשליש מן ההיקריות (x147) באות בשני הפעלים לקח (x71) ועשה (x76). משמעות לב"ש

יתרה מזו, מפאת מיעוט הופעותיהם קשה להסיק דבר־מה על קשריהם התחביריים של מספר לא קטן של פעלים. הרי שתי דוגמאות:

הפועל **מָהַר** (מלשון מוהר) בא רק בשני פסוקים במקרא: שמות כב 15 ותהלים טז 4. בשניהם מלווה הפועל במושא ישיר, ובשמות מופיעה גם להיה"נ לו. מאחר שבקניין נשים מדובר, טבעי לדון פועל זה לפי פעלים קרובים אחרים, כגון לקח, נשא, אירש. לשון אחר: כשם שאדם לוקח לו פלונית לאישה או מארש לו אותה, כך הוא גם מוהר לו אותה. אך האם השוואות אלה נכונות? אין ספק שכשם שיכול אדם לקחת לו אישה, יכולים גם אחרים לעשות זאת למענו: לצד עשרות היקרויות כמו "ויקח לו למך שתי נשים" (בראשית ד 19) אנו מוצאים במקרא גם "ותקח לו אמו אשה מארץ מצרים" (שם כא 21). אך האם אפשר למהור פלונית לאחר?

האם שווה מקרהו של ירש לפעלים אחרים באותו שדה סמנטי, כגון לקח, שכר וקנה? לכאורה כן, ובכל זאת לא נתפלא לגלות כי בעוד אלה האחרונים באים ברגיל עם לב"ש,⁴⁹ הפועל ירש, הבא במקרא עשרות פעמים, אינו נוהג כן, ובדין; שהרי כיצד יכול אדם לרשת לזולתו? ברם בתהלים פג 13 בא הצירוף "נירשה לנו", והשאלה היא אם דינו כדין הצירופים "קניתי לי", "לקח לו" ודומיהם או לא. והנה בארמית – במגילה החיצונית לבראשית – מצינו: "ולשם נפק ערבא תניאנא למירת לה ולבנוהי" (טור 16, שו' 14).⁵⁰ מתברר כי בארמית של קומראן יכול אדם לרשת גם לזולתו (לבניו), ולא רק לעצמו. עדות זו מטה את הכף לטובת גזירה שווה בין ירש לפועלי הקניין האחרים גם בעברית המקרא.

לכאורה אפשר לומר כי כל פועל כמו בנה, שמלבד "בניתי לי" אנו מוצאים בהיקרויותיו גם "בניתי לאיש" או "בניתי לו", פסול, וכל פועל שההיקרויות היחידות שלו עם לה"י הן בעלות התאם יכלל ברשימה הסופית. ברם אין בכך כדי לתת מענה של ממש לבעיית ההבחנה בין לב"ש לבין שאינו לב"ש.

ראשית, ראינו שלגבי פעלים לא מעטים אין נתונים מלאים. שנית – וזו עובדה מעניינת – דווקא בכמה מן המובהקים שבפעלים הבטוחים, דוגמת הלך, ישב, עבר, עלה וקם, אנו מוצאים דוגמאות לחוסר התאם:

- ישעיהו ו 8: "וְאָשַׁמְעוּ אֶת קוֹל אֲדָנָי אֲמַר אֶת מִי אֲשַׁלַּח וּמִי יֵלֶךְ לָנוּ";⁵¹
 שמות כד 14: "וְאֵל הַזְקֵנִים אָמַר שָׁבוּ לָנוּ בְּזֵה עַד אֲשֶׁר נָשׁוּב אֵלֵיכֶם";
 הושע ג 3: "וְאָמַר אֵלֶיהָ יָמִים רַבִּים תִּשְׁבִּי לִי";

יכולה להתגונן מעט מפועל הפועל ומהיקרות אחת למשנה למשל, לך = 'בשבילך', 'למענך', 'לעצמך', 'להנאתך'.

49. אף כי אין זה מחויב כמובן. למשל, "ויקח אשה ושמה קטורה" (בראשית כה 1).
 50. ראו מורגנשטרן, קימרון וסיון 1995, עמ' 50.
 51. כאן לנו משמעו 'בשבילנו' או 'בשמנו' (כלומר לב"ש), נתון המחזק את פירוש רש"י ל"לך לך".

דברים ל 12–13: "לא בשמים הוא לאמר מי יעלה לנו השמימה ויקחֶה לנו [...] ולא מעבר לים הוא לאמר מי יעבר לנו אל עבר הים ויקחֶה לנו"; מיכה א 11: "עברי לכם יושבת שפיר עֲרִיָה בשת"; תהלים צד 16: "מי יקום לי עם מרעים מי יתיצב לי עם פעלי אָוֶן". נראה כי מובנם של רוב המקרים חסרי ההתאם שונה מזה של המקרים בעלי ההתאם, ואם כך צריך לנפות רק פעלים בעלי התאם שנקרים באותו מובן גם בלא התאם.

בהוספת ההתניה של פעלים עומדים אין כדי להועיל הרבה, ושתי דוגמאות תספקנה: הפועל עבר מצריך במקרים רבים מושא ישיר, ובכל זאת אין ספק כי מקומן של היקריות דוגמת "עתה קמו ועברו לכם את נחל זרד" (דברים ב 13); "עברו לכם אל ארץ אֲחֻזת ה'" (יהושע כב 19) הוא לצד היקריות כגון "ועתה פְּנו ולכו לכם לאהליכם אל ארץ אֲחֻזתכם" (שם 4). מאידך גיסא הפועל חכם בבניין קל, הבא במקרא כעשרים פעמים, הוא פועל עומד; רק באחת מהן הוא מלווה בלה"י, ובפעם זו יש התאם גופים: "אם חֲכַמְתָּ חֲכַמְתָּ לָךְ וּלְצַת לְבַדְךָ תִּשָּׂא" (משלי ט 12). לכאורה היקריות בטוחה לפנינו, אך קריאה פשוטה של הדברים תעלה שמובן לך כאן הוא 'בשבילך, לעצמך'.⁵²

לב"ש היא תיאור, וככזו קל להשמיטה. הנה דוגמה מפסוקים מקבילים:
שמואל ב ז 23: "מפני עמך אשר פדית לך ממצרים";
דברי הימים א יז 21: "מפני עמך אשר פדית ממצרים".

והנה דוגמאות מאותו חיבור:

יתזקאל לז 16: "ואתה בן אדם קח לך עץ אחד וכתב עליו ליהודה ולבני ישראל חברו";
שם: "ולקח עץ אחד וכתוב עליו ליוסף עץ אפרים וכל בית ישראל חברו";
שמואל א ח 18: "וזעקתם ביום ההוא מלפני מלככם אשר בחרתם לכם";
שם יב 13: "ועתה הנה המלך אשר בחרתם אשר שָׁאַלְתֶּם";
איוב יב 11: "הלא אֶזֶן מְלִין תִּבְחַן וְחַךְ אֶכֶּל יִטְעַם לוֹ";
שם לד 3: "כי אֶזֶן מְלִין תִּבְחַן וְחַךְ יִטְעַם לְאַכֹּל".

האם אפשר להסתפק בקריטריון ההמרה? הפועל עשה מצריך על פי רוב מושא ישיר, ומאחר שיכול אדם לעשות דבר־מה לעצמו וכן לזולתו, מצוינת עובדה זו פעמים הרבה בלב"ש. ואולם כמה ממקרי ההתאם מעוררים תהיות, וכבר הזכרנו את פירוש רס"ג מזה ואת דברי קוגוט מזה למקרא "לא תעשה לך פסל", שבו לא נחה דעתם מפירוש לך במובן 'לעצמך'.

הנה מקרה נוסף: על "ועשית לך ארון עץ" (דברים י 1) אנו קוראים בבבלי יומא

52. אולם לאור קהלת ב 15 "ולמה חכמתי אני אז יתר" יש לזכור את פתרונו של קוגוט (1993): לך = 'אתה'.

עב ע"ב כך: "ר' יוחנן רמי כתיב 'ועשית לך ארון עץ' וכתביב 'ועשו ארון עצי שטים' מכאן לתלמיד חכם שבני עירו מצווין לעשות לו מלאכתו". אחרי ששיבר משה את הלוחות, הוא מצווה לפסול שני לוחות נוספים כראשונים, לעלות ההרה ולעשות את הארון שיונחו בו הלוחות. אבל משמות כה 10 מתברר שלא משה הכין את הארון,⁵³ ועל כך נספיים דברי ר' יוחנן. רמב"ן בדבריו על "לך לך" מעיר על כתובים מעין זה,⁵⁴ ואומר: "אבל רבותינו עשו מדרש [...] בעבור שאין המלאכה שלו, והיה ראוי שיאמר כמו שאמר במשכן 'ואת המשכן תעשה' (שמות כו 1)". רמב"ן רואה הבדל בין לשון 'ועשית לך' ובין לשון 'תעשה'. לשון 'ועשית לך' מחייבת את הנמען לעשות בעצמו ואילו לשון 'תעשה' אינה מחייבת, ולכן ראוי היה לדעתו בעניין הארון שייאמר 'תעשה'. ראייה זו של הדברים עומדת גם בבסיס הקושיה בתלמוד, ואנו עדים כאן לפירוש נוסף ללמ"ד: לא עוד 'לעצמך', אלא 'בעצמך'. ואמנם ברי כאן שמשא לא נצטווה לעשות את הארון לעצמו או להנאתו. דברים אלה מתחדדים על רקע תחילת הפסוק: "בעת ההוא אמר ה' אלי פסל לך שני לוחות אבנים כראשונים" (דברים י 1). את הלוחות פסל משה בעצמו ולא למענו.

אם כך גם המובהקים שבפעלים היוצאים, פעלים כגון עשה, לקח, כתב ועוד רבים אחרים, שלית מאן דפליג כי לב"ש משמשת בהם, צריכות היקרויותיהם להיבחן בקפידה, ובעיית גיבוש הרשימה הסופית נראית סבוכה מתמיד. כיצד יופרדו מקרי "לעצמך" ודומיהם ממקרי "בעצמך" ודומיהם?⁵⁵

הנה דוגמה אחרת עם הפועל נתן, הנראה רחוק מגושא מחקרנו: שמות ז 9: "כי ידבר אלכם פרעה לאמר תנו לכם מופת ואמרת אל אהרן קח את מטך והשלך לפני פרעה יהי לתנין"; והושע כ 2: "דבר אל בני ישראל לאמר תנו לכם את ערי המקלט אשר דברתי אליכם ביד משה".

הקושי בפירושו לכם בשמות כלכם ביהושע ברור. פירוש לכם כ'לעצמכם' נראה מוקשה; לא בכדי השבעים גורסים בשמות "תנו לנו", הפשיטתא "תנו לי", וגרסה זו האחרונה היא גם פירושו של רס"ג. מאידך גיסא לכם במובן 'בעצמכם' או 'אתם' מתקבל יותר.

ברם כשאלוהים מצווה על נוח "עשה לך תבת עצי גפר" (בראשית ו 14), האם כוונתו שיעשה את התיבה בעצמו או לעצמו? כשאלוהים מצווה על יחזקאל "לעניניהם חתר לך בקיר והוצאת בו" (יחזקאל יב 5), האם על יחזקאל לחפור בקיר בעצמו או לעצמו? האומנם הבחינה עברית המקרא בין שני המובנים? אסיים את הצגת הבעיה בדוגמה המזומנת אצל נוס. כאמור, לדעתו תפקיד הלמ"ד

53. החומש השומרוני והשבעים גורסים גם בשמות כה 10 ועשית (היינו משה) במקום ועשו.

54. רמב"ן מדבר גם על "עשה לך שתי חצוצרת כסף" (במדבר י 2) ועל האמור על "עשה לך" כבבלי יומא ג ע"ב; וראו גם אצל שמש, עמ' 172.

55. לדוגמאות כאלה מן העברית החדשה ראו הלוי 2004, עמ' 118.

למקד את תשומת הלב בנושא ולהנגידו (במפורש או מכללא) לקבוצה או לפרטים אחרים. הלמ"ד המנגידה אינה מוגבלת לסוג מסוים של פעלים. נוס ער לבעיית ההבחנה בין לב"ש ללמ"ד המנגידה, ומדגים את דבריו: בראשית ו 2: "ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו"; שם ד 19: "ויקח לו למך שתי נשים".

לדעתו אצל בני האלוהים מדובר בלב"ש, אך אצל למך, שאצלו – בניגוד למה שקדם לו – מוצגת לראשונה פוליגמיה, אפשר לפרש את הלמ"ד כמנגידה, וכמוה אפוא כלמ"ד של "ונלכה לנו" (שמואל א כו 11).⁵⁶ הבעייתיות שבהבחנה זו ברורה.

4. הרשימה וממצאיה

דומה כי די בקושיות אלה כדי להראות את הקושי בניסיון לגבש רשימה מצומצמת של מקרים בטוחים. לפי שעה נראה כי ניפוי לב"ש, יותר משהוא שאלת כן או לא, הוא קשת של אפשרויות, שבקצה האחד עומדים מקרים שאין להבינם – או שרק ברוחק רב אפשר להבינם – בלב"ש, ובקצה האחר דוגמאות ודאיות של לב"ש (במגוון מובניה). אם נתרכז בהיקריות שרמת הוודאות בהן גבוהה, תתקבל הרשימה הזאת:⁵⁷

מס'	השורש	הבניין	הפועל	הפסוק
1.	אז"ל	קל	וְאָזַל לוֹ	משלי כ 14
2.	בד"ד	קל	בוֹדַד לוֹ	הושע ח 9
3.	בו"א	קל	לָךְ וּבָאֲתָ לְךָ	שמ"א כב 5
4.	בט"ח	קל	בְּטַחַתְּ לְךָ	מל"ב יח 21
5.			וּתְבַטַּח לְךָ	שם יח 24
6.			וּתְבַטַּח לְךָ	ישעיהו לו 9
7.			אֵל תְּבַטְחוּ לְכֶם	ירמיהו ז 4
8.			אֲתֶם בְּטַחִים לְכֶם	שם ז 8
9.	בי"ן	קל	וּתְבֹן לָהּ	איוב יג 1
10.	בר"ח	קל	וְקוּם בְּרַח לְךָ	בראשית כז 43

56. נוס, עמ' 333.

57. כמה היקריות בטוחות פחות צוינו בסימן שאלה. רשימה זו חופפת במידה מסוימת את הרשימה שבבד"ב (5h §), וביותר ס"ק (b) ו"ר (c), ובמידה רבה את רשימתו של גני (ראו להלן).

א. התפלגות לח"י לפי גופים:

שלישי			שני			ראשון		הגוף
להם / למו	לה	לו	לכם	לך	לך (לך)	לנו	לי	
3	1	6	7	17	7	32	2	5
17 (21%)			56 (70%)			7 (9%)		סה"כ: 80

הנתונים ברורים: למעלה משני שלישים מרשימת ההיקריות הבטוחות הם בגוף שני. זה גם היחס בין יחיד (69%) לרבים.

ב. התפלגות הפעלים לפי "זמנים":

פועל	א/נפעלה	פעל	ופעל	יפעל ⁶⁴	ויפעל	פעל
4	3	48	4	7	6	8

הנתון⁶⁴ הבולט הוא, כמובן, ריבוי פועלי הציווי (60% מכלל הפעלים), והוא עולה בקנה אחד עם נתוני ההתפלגות לפי גופים. לא בכדי מלומדים רבים מזכירים פרט זה.⁶⁵ נתון מעניין אחר הוא הימצאן של ארבע צורות בינוני.⁶⁶ לדברי יוסטן, בסורית נדירה הלמ"ד אחרי צורות בינוני, והיא באה רק בתנאים מוגדרים. לו נמצאה בסורית דוגמה ללמ"ד אחרי הווה (המצייני המשכיות), היה בכך משום טענה לסתור את דבריו על כניסה למצב; המשכיות וכניסה למצב הן בבחינת תרתי דסתרי.⁶⁷ והנה, נראה כי לפחות שתיים מתמש הדוגמאות במקרא – "פרא בודד לו", "העגלה המלאה לה עמיר" – שצורת הבינוני בהן היא למעשה שם תואר, קשה לפרשן אלא כמצב עצמו, כלומר כהווה מתמשך ולא ככניסה למצב.

63. בגוף שני יחיד נספרו יחדיו הן צורות ההקשר (לך) הן צורות ההפסק (לך - x3). האחוזים בטבלה וכן בהמשך ניתנים בקירוב (בלא נקודה עשרונית).

64. ההבחנה בין צורות עתיד רגיל (yaqtulu) לצורות עתיד מקוצר (yaqtul) אינה באה תמיד לידי ביטוי צורני, ואף שלא נמצאה צורת עתיד מקוצר, ייתכן כי כאלה הם מקצת הפעלים במשכנת זו.

65. ראו לעיל הערה 36.

66. בטחים לכם (ירמיהו ז 8); בודד לו (הושע ח 9); המלאה לה (עמוס ב 13); ואזל לו (משלי כ 14).

67. יוסטן, עמ' 489-490 (§ 2.4.1).

ג. התפלגות הפעלים לפי בניינים:

קל	נפעל	הפעיל	הופעל	פיעל	פועל	התפעל
30 (x60)	2 נגזרנו, הישמר (x15)	680	1 הנחלתי	1 קיוו	1 חוכרה	1 יתהלכו

ריבוי השורשים וההיקריות בבניין קל הוא המצב הרגיל בעברית המקרא. ובכל זאת דלות הפעלים שהוראתם סבילה, הנחלתי, חוכרה וכן נגזרנו,⁶⁹ בולטת לנוכח שכיחותם – לצד הפעלים העומדים – במבנה זה בסורית.⁷⁰ אשר להוראה החוזרת, נראה כי הפועל הישמר עומד בכדידותו, אך דווקא הוא הפועל בעל מספר ההיקריות הגבוה ביותר. נתון זה יכול להתפרש לשני הכיוונים: המצדדים ברפלקסיביות יכולים לדבר כאן על גיבוב אמצעים חוזרים⁷¹ ועל נוסחה שקפאה;⁷² המצדדים בקשר לנושא יכולים לטעון כי אין ה"למ"ד יתרה אלא בעלת הוראה שונה.⁷³

ברשימה בולטים פועלי התנועה: הפעלים אול, בא, ברה, הלך (התהלך), יצא, ישב, נס, נטה, נסע, סר, עבר, עלה, פנה, קם, רם, שב הם קרוב למחצית מן ההיקריות (47%). לכאורה מוליכה עובדה זו לכיוון האפשרות כי יש קשר בין לח"י לשינוי מצב, ודוגמה טובה לכך היא זו שבסיפור הגר: "ותלך ותשב לה מנגד" (בראשית כא 16). בלשון ימינו היינו אומרים "הלכה והתיישבה ממול", מתוך תחושה שהגר עברה למצב ישיבה. הפועל ישב במשמעות "התיישב" משמש גם במקומות אחרים במקרא בלי לח"י (למשל "ויאמר סורה שבה פה פלני אלמני ויסר וישב" [רות ד 1]),

68. הפועל וְתִקֶן יכול להתפרש הן כבניין קל הן כבניין הפעיל; כללתיו מבניין פועלי בניין קל.
69. התרגומים הארמיים לא ראו במשמעות הסבילה את העיקר, ותרגמו 'אבדנו' (ת"י: אבדנא לנא), 'בטלנו' (פשיטתא: ובטלן לן); לעומת זאת היירונימוס שומר על ההוראה הסבילה ומתרגם *et abscissisimus* = 'נקרענו, הופרדנו'.
- לפועל התהלך יש ברגיל הוראה פעילה. פירוש רווח רואה את הפועל יתהלכו שבתהלים נח 8 ("ימאסו כמו מים יתהלכו למו") כמכוון לרשעים, במובן 'יעלמו, יתכלו'; אך הפשיטתא ראתה כאן משפט זיקה בלתי מקושר, ותרגמה את הפועל בפועל סביל: 'נסתלון איך מיא דמתאשדין'. מתאשדין = 'נשפכים'.
70. יוסטן, עמ' 474 (תנאי 3), עמ' 478 ואילך. וראו היקריות לח"י עם פעלים בבנייני התי"ו אצל פרינה, נספח 2, עמ' 145 ואילך.
71. ז'ואון ומוראוקה 2006, § 7, 133d, עמ' 459. חיזוק לכך אפשר לראות בחילופי לח"י במילה לנפשתיכם בנוסחה "ונשמרתם מאד לנפשתיכם" (דברים ד 15; יהושע כג 11).
72. עובדה מעניינת היא, שאין למצוא במקרא "הישמר פן" סתם; כאשר הציווי הישמר בא עם פן הוא מלווה תמיד (x11) בלמ"ד ("הישמר לך פן"). גם במגילות קומראן נמצאה הנוסחה "השמר לכה פן" (ראו הלן § 6.1), אך במגילת המקדש לצד אחת ההיקריות בנוסחה המקראית מופיע גם הציווי: ["השמר פן תכרות"] (טור ב, שר" 12).
73. טיעונים מנוגדים של גיבוב וייתור יכולים להישמע גם על היקריות כגון "הנה אתם בטחים לכם" (ירמיהו 8); "אשר אני אחזה לך" (איוב יט 27).

יכול השואל לשאול מה ראה המחבר להדגיש רכיב משמעות זה דווקא כאן. שאלה זו היא מסוג השאלות ללא מענה; כאלה הם פני הדברים בכל רכיב הנתון לבחירתו של הדובר. מכל מקום באי־שינוי המצב אפשר להסביר את ההבדל בין תחילת הפסוק לסופו, שממנו הלמ"ד נעדרת ("ותשב מנגד ותשא את קלה ותבך"): לאחר שהתיישבה הוסיפה הגר לשבת והחלה לבכות.

אם כן, מובנת הדעה הרואה בלח"י אמצעי להדגשת המעבר ממצב למצב (שינוי המצב הגופני, המצב הנפשי, מצב התודעה וכד'), ובאופן דומה יכולים להתפרש דברי הרעיה לדודה בשיר השירים: "סב דמה לך דודי לצבי או לעפר האילים" (ב 17; ובשינויים קלים שם ח 14); וכן לא מעט מן ההיקרויות עם הפעלים האחרים, כגון הבין, יגר, ידע, חדל, נשמר, בטח, שבע ורפא. הוא הדין בפעלים הסבילים. ואולם ראשית יש לזכור את שנאמר לעיל על צורות הבינוני; שנית, גם היקרויות אחרות קשה להסביר לפי ההצעה הזאת. למשל זו עם הפועל חזה וכן אלה עם כמה מן הפעלים הנתונים מלכתחילה בסימן שאלה – טעם, קיווה.

ד. התפלגות לפי ספרים:

בראשית	שמות	במדבר	דברים	יהושע	שופטים	שמואל	מלכים	ישעיהו
8	4	3	14 ⁷⁴	4	1	6	3	5
ירמיהו	יחזקאל	הושע	עמוס	תהלים	משלי	איוב	שה"ש	דבה"י
3	1	1	2	5	1	7	10	2

ה. התפלגות לפי סוגה ספרותית ולפי מוקדם ומאוחר:

מן הטבלה האחרונה מתקבלים הנתונים האלה:

סיפורת⁷⁵ – 45x; נבואה – 12x⁷⁶; שירה – 23x.

ריבוי ההיקרויות בסיפורת המקראית דווקא (56%) אין בו להתמיה. אך דווקא נוכחותה הלא־מבוטלת של לח"י בשירה המקראית היא המעניינת, בהיות השירה חסכנית במילים. ואמנם מן השירה הקדומה היא נעדרת.⁷⁷ הקשיים שבתארוכם של כמה מספרי הכתובים ידועים, אך אם נתמקד בסיפורת,

74. המספר הגדול נובע בעיקר מתשע היקרויות הפועל הישמר.

75. כלומר פרוזה. נכללו גם חוקי התורה (היקרויות הפועל הישמר בספר דברים).

76. בנתון זה כלולה גם ההיקרות בישעיהו לו 9, אף שמדובר בקטע סיפורי מובהק.

77. אף שאפשר היה לחשוב על כמה מקומות שבהם תאורטית יכלה הלמ"ד לבוא. בשירת דבורה

למשל באים הפעלים חדלו, קום, ישבת, שכן, שמהם יש במקרא היקרויות עם לח"י. גם לב"ש

ממעטת לבוא בשירה הקדומה, ואף שמפעם לפעם אפשר למצוא (למשל "ירא ראשית לו"

[דברים לג 21]), מקומה נפקד לא מעט, כגון "בצע כסף לא לקחו" (שופטים ה 19), "מים שאל

חלב נתנה" (שם 25), "הלא ימצאו יחלקו שלל" (שם 30). מאידך גיסא ריכוז של צירופי לב"ש

מצוי בקהלת ב 4–8, וריכוז של צירופי לח"י מצוי בשיר השירים ב 10–13.

שבתארוכה כרוכים פחות קשיים, נגלה כי מספר ההיקריות בסיפורת הבית השני קטן מאוד, ומתמצה בשתי ההיקריות של הפועל חדל (דברי הימים ב כה 16; שם לה 21). גם מנבואת הנביאים המאוחרים הלמ"ד נפקדת, ועל שתי ההיקריות בסיפורת המאוחרת אפשר להוסיף רק את עלי לך, הפותחת את פרקי הנחמה של ישעיהו, ואת נגזרנו לנו של נביא הגולה. ייתכן אפוא, כי בעוד שבסיפורת המקראית השימוש בלמ"ד קטן, עלה השימוש בה בשירה המקראית, ומכאן השימוש הבולט בה בשיר השירים (x10).⁷⁸

הנתונים מעטים מכדי להוציא מסקנות ברורות, אבל יש לשים לב שהן הפעלים הסבילים הן צורות הבינוני באים רק בנבואה ובשירה (בעיקר בשירה). גם מרבית פועלי המצב⁷⁹ באים עם לח"י רק בשירה. ייתכן אפוא כי מדובר בהתפתחות פנים-מקראית, או למצער בהבדלים בין סוגות ספרותיות. לחלופין אפשר לייחס זאת לחדגוניות היחסית של הסיפור המקראי, ממאפייניה של לשון זו בכל התחומים.

5. עדי הנוסח העיקריים

לאחר בחינת הנתונים העולים מן המקרא גופו נפנה לעדי הנוסח שלו, ונבדוק כיצד הם נהגו בלח"י וכיצד הבינוה.

5.1 מגילות מדבר יהודה

המגילות המקראיות, למעט זו של ספר ישעיהו (מגי"ש א – 1QIsa^a), חסרות הרבה. פעמים רבות יחסר הפרק או הפסוק הנדרש, פעמים אחרות רק המילה או המילים המבוקשות; מאידך גיסא גם אות בודדה ששרדה, ואפילו רווח, יכולים ללמד על מילה שלמה.

לנוסח 36 ממקרי לב"ש ו-18 מן ההיקריות ה"בטוחות" נמצאו עדויות במגילות.⁸⁰ במרבית המקרים זהה הנוסח לנוסח המסורה; לעתים מדובר בהבדלי כתיב מוכרים, דוגמת לכה ולכי במקום לך; לכמה ולהמה במקום לכם ולהם.⁸¹ במקרי לב"ש לא

78. ראו גם לעיל הערה 61. יש לציין, כי מיעוט חוקרים סבור כי שיר השירים קדום (ראו על כך הורביץ, עמ' 31).

79. גורו, מלאה, שבעה, פועל זה היה פועל מצב במקורו, כפי שאפשר ללמוד מהיקריות כגון שופטים ה 17). פועל המצב היחיד שאינו משמש בשירה (אלא בנבואה ובסיפורת המאוחרת) הוא הפועל חדל.

80. ההיקריות נבדקו ב־DJD, זולתי אלה שבישעיהו, שנבדקו במהדורת פרי וקימרון. היום אפשר לראות את מגי"ש א באתר מוזאון ישראל: <http://dss.collections.imj.org.il/isaiah>.

81. למשל, במגי"ש א מצינו: "חדלו לכמה מן האדם" (כ 22); "על הר גבה עלי לכה משרת ציון" (מ 9); בעמוס ז 12 (4QXII^b; ראו DJD XV, עמ' 304) שרדה רק המילה לכה; וכן כמוכן בלב"ש: "ומצאו להמה מנוח" (מגי"ש לד 14). ראו על כך בין היתר אצל קוטשר 1959, עמ' 355–352.

מצאתי לב"ש שנסמטה, אך פעמיים במגילת ישעיהו א הנוסח שונה.⁸² התמונה שונה במקצת בהיקריות ה"בטוחות":⁸³
א. השמטת להיה"נ:

שמות יח 27: "וילך לו אל ארצו";^m 4QpaleoExod (DJD IX), עמ' 98: "וילך אל".

ב. שינוי בגוף להיה"נ:

ישעיהו לו 9: "ותבטח לך על מצרים";

מגי"ש א: "ותבטח לכם"⁸⁴ על מצרים".

תהלים קכב 3: "ירושלם הבנויה כעיר שחברה לה יחדו";

^a11QPs (DJD IV), עמ' 24: "ירושלים הבנויה כעיר שחברה לו".

ג. נוסח שונה:

ישעיהו לא 8: "ונס לו מפני חרב";

מגי"ש א: "ונס ולוא מפני חרב".⁸⁵

תהלים קכ 6: "רבת שכנה לה נפשי".

^e4QPs (DJD XV), עמ' 83: "רבת שכנה לנפשי".

ב 5 מ-18 ההיקריות ה"בטוחות" שנמצאו חל שינוי כשלהו (שניים מן המקרים

במגי"ש א, העממית).⁸⁶

5.2 החומש השומרוני

גרסת החומש השומרוני⁸⁷ אינה שונה בהרבה מנוסח המסורה, ועל כן אין בה משום עזרה של ממש. העברית נוסח שומרון – כמוה כעברית נוסח יהודה – איננה מברילה בין לב"ש לשאינה לב"ש ואיננה מוותרת על איזו מהן.

עיקר ההבדלים שמצאתי:

82. בישעיהו ח 2 גורסת מגי"ש א "והעד לי עדים נאמנים" במקום "ואעידה לי עדים נאמנים".

ברם בקטע ממגילה אחרת (4QIsa^e) נשתמר נוסח המסורה (DJD XV), עמ' 92; בישעיהו מ 20 גורסת מגי"ש א "חרש חכם ובשקלו להוכיח" חלף "חרש חכם יבקש לו להכין".

83. ההיקריות ה"בטוחות" שלא נמצא בהן הבדל הן: דברים א 7 (פנו וסעו לכם; DJD XIV), עמ' 63; דברים ב 3 (פנו לכם צפונה; שם, עמ' 65); דברים יב 19 ([השמר] לך פן תעזב; שם, עמ' 22); דברים טו 9 (השמר לך פן יהיה; DJD IX), עמ' 142; יהושע יז 15 (עלה לך היערה; DJD XIV), עמ' 159; שיר השירים ב 10–13 (קומי לך רעיתי יפתי ולכי לך [...] הגשם חלף חלך לו [...] קומי לך רעיתי; DJD XVI), עמ' 210; וכן ראו לעיל הערה 81.

84. המ"ם במילה לכם חוקנה כנראה מה"א.

85. נוסח השבעים דומה לזה של מגי"ש א: "καὶ φεύξεται οὐκ ἀπὸ προσώπου μαχαίρας"; וכן הוולגטה: "et fugiet non a facie gladii".

86. על מגי"ש א כטקסט עממי ראו קוטשר 1959, עמ' 57 ואילך.

87. על פי צדקה, טל, והיום גם במהדורה החדשה של טל ופלורנטין.

א. שיכול: במקום "ואתם פנו לכם וסעו" (דברים א 40) גורס החומש השומרוני "ואתם פנו וסעו לכם", כנראה בהשפעת פסוק 7 שבתחילת הפרק.⁸⁸

ב. תוספת למ"ד: ארבע פעמים מוסיף החומש השומרוני את להיה"נ במקומות שאינם בנוסח המסורה;⁸⁹ שתיים מהן בדוגמאות מובהקות:

שמות י 28: "ויאמר לו פרעה לך מעלי השמר לך";

נ"ש: "ויאמר לו פרעה לך לך⁹⁰ מעלי השמר לך".

במדבר לא 19: "ואתם חנו מחוץ למחנה שבעת ימים";

נ"ש: "ואתם חנו לכם מחוץ למחנה שבעת ימים".⁹¹

פעמיים במקרי לב"ש:

בראשית מא 33: "ועתה ירא פרעה איש נבון וחכם וישיתוהו על ארץ מצרים";

נ"ש: "ועתה יראה לו⁹² פרעה איש נבון וחכם וישתוהו על ארץ מצרים".

שמות יח 21: "ואתה תחזה מכל העם";

נ"ש: "ואתה תחזה לך מכל העם".⁹³

5.3 התרגומים הארמיים

עקרונית נראה כי אין בתרגומים הארמיים לסייע בדינו הרבה; הללו הולכים על פי רוב – בעיקר בסיפורת – אחר העברית, וקשה ללמוד מהם על הבנה כלשהי של תפקיד הלמ"ד או של משמעותה. ובכל זאת אין התרגומים לארמית עשויים מקשה אחת, וניכרים בתרגומם הבדלים העשויים ללמד על הבנתם ולתרום להבנתנו.

5.3.1 תרגום אונקלוס

השוואת היקריות לב"ש ולח"י כאחד בתרגום אונקלוס, הידוע בנאמנותו למקור,

88. וכן קודם לכן במדבר יד 25. נ"ש גורס כך גם בתוספת שלו לבמדבר י 10.
- גם ש' מאנדעלקערן, בקונקורדנציה שלו לתנ"ך, היכל הקדש, עשה כמעשה שומרון והחליף את סדר המילים בערך "פנה" (אך לא בערך "נסע"): "פנו וסעו לכם" (דברים א 40).
89. אין כוונתי לצירופים הבאים בפסוקים שהועתקו ממקומות אחרים בתורה. אם הצירוף בא במקור, ברי שיופיע גם בהעתקו. למשל, התוספת בני"ש לשמות כ 17 "שובו לכם לאהליכם" לקוחה מדברים ה 26; התוספת בני"ש לבמדבר כ 13 "פנו לכם צפונה" לקוחה מדברים כ 3; התוספת בני"ש לשמות כ 13 "והקמת לך אבנים גדולות" לקוחה מדברים כז 2; ועוד.
90. זו גם גרסת הפשיטתא; סמיכות היקריות מעין זו אין בנוסח המסורה, זולתי שיר השירים (לעיל הערה 61).
91. זאת דוגמה מעניינת, משום שלא כדוגמה הקודמת אין הצירוף חנו לכם (או צירוף אחר של הפועל חנה עם לח"י) בנוסח המסורה. זהו אפוא חידוש של נ"ש ולא העתקה גרדא.
92. להיקריות דומות עם הפועל ראה במשמעות 'בחר' השוו בראשית כב 8; וכן דברים לג 21; הפועל בחר רווח עם לב"ש.
93. זו גם גרסת השבעים. זאת הפעם היחידה שהפועל חזה, הנקרה על פי רוב בשירה ומקביל לראה, בא בהוראה הנדירה של ראה – 'בחר'. אם כן, תחזה לך כמוהו כיראה לו בדוגמה הקודמת.

מעלה כי לא השמיט ולו פעם אחת את להיה"נ.⁹⁴ בתמישה מקרים היא נוספה; ארבעה מהם הם מקרי לב"ש מובהקים.⁹⁵ התוספת היחידה שאפשר לסווגה כלח"י באה במקום שבו מרחיב התרגום ומבהיר את הגרסה העברית: בראשית לז 26: "מה בצע כי נהרג את אחינו"; אונקלוס: "מא ממון נתהני לנא ארי נקטול ית אחונא". ואולם הדוגמה איננה נקייה מספק: האם משמעות נתהני היא 'נְהַנָּה' או 'נְרוּוּחַ'?

5.3.2 התרגומים של ארץ ישראל

(א) מתרגום הקטעים⁹⁶ כמעט שאין ללמוד דבר. רק שבעה מקראות רלוונטיים נמצאו בו,⁹⁷ ובהם תרגום רק לשתי היקרויות "בטוחות": "השמר לך" (שמות י 28), "השמרו לכם" (שם יט 12). ובכל זאת אין נוסחי התרגום שווים בשמות י 28: כ"י פריס – "איזדהר לך"; כ"י וטיקן – "איזדהר בך". מזה האחרון אפשר שיש ללמוד על הבנת לך במשמעות 'בעצמך'.

(ב) בשרידי התרגום מגניזת קהיר נמצאו חמש היקרויות מן ה"בטוחות".⁹⁸ הראשונה היא זו שבפרשת הגר: "ואולת ויתבת לה מן כלקביל" (בראשית כא 16). אין בתרגום זה כל תמה, ולא הייתי מזכירו, אלמלא הפועל ותשב בהמשך הפסוק. בעוד שבנוסח העברי הפועל השני איננו מלווה בלח"י, גורס התרגום "ויתבת לה" גם בפעם השנייה.⁹⁹

94. בכמה מקומות (לא מן הבטוחים) סוטה התרגום מנוסח המסורה. למשל, בבראשית כב 8

"אלהים יראה לו השה ל'עלה" מתורגם "קדם ה' גְּלִי אמרא לעלתא". המעבר למבנה משפט סביל אפשר לפרשו כאמצעי הרחקת הגשמת האלוהות (ראו על כך בערך "תנ"ך, תרגומים", טור 745; רפל, עמ' 28 ואילך; לדעה אחרת הממעיטה בחשיבות בעיית הגשמת האלוהות ראו קליין 1978, עמ' 133 ואילך, ובעיקר עמ' 138, 145).

את דברי אברהם לנעריו "שבו לכם עם החמור" (בראשית כב 5) מתרגם אונקלוס "אוריכו לכוך הכא עם חמרא", כלומר 'המתינו לכם'. כך מתרגם גם המיוחס ליונתן. הבנה זו מצויה גם בפשיטתא ("פושו לכוך") ובולגטה (expectate). גם במקרים אחרים שהבין את הפועל ישב (ופעם אחת – במדבר ט 8 – גם את הפועל עמד) במשמעות 'חיתה, המתין' תרגם אונקלוס בפועל הזה. כך למשל הבינו אונקלוס והמיוחס ליונתן את הפועל שָׁבו בצירוף "שבו לנו" שבשמות כד 14, אלא שהמיוחס ליונתן השתמש בפועל אמתינו. תרגום נאופיטי נוקט בבראשית כב 5 את התרגום המצופה "תבו לכוך הכא", ואילו בשמות כד 14 [תניבו] אמתינו לי הכא".

95. וחטיטו להון (בראשית ג 7); דחמידו להון (שם מט 26); שאל לך (שמות ח 5); הב לך (שם, שם).

96. לפי קליין 1980.

97. בשלושה מהם (בראשית כב 8; דברים לב 5; לג 21) התרגום איננו מילולי.

98. אחת הזיקרויות ה"בטוחות" (בראשית כב 5 – "אוריכו לכוך") מופיעה בתוספת; שלוש אחרות הן עם הפועל הישמר (בראשית לא 24, 29; שמות יט 12).

99. זאת גם גרסת תרגום נאופיטי, אך לא גרסת המיוחס ליונתן.

אליבא דתרגום ירושלמי זה אין כל הכדל בין "ותשב לה מנגד" ובין "ותשב מנגד", ואין הפעם השנייה אלא חזרה על הנאמר לפני כן.

(ג) בהשוואה לתרגום אונקלוס תרגום נאופיטי, כיתר התרגומים של ארץ ישראל, נאמן פחות למקור. בצוות אלוהים את העם, בעיקר בספר דברים, בולטת נקיטת התרגום לשון רבים במקום שנוסח המסורה גורס לשון יחיד.¹⁰⁰ תוספת לח"י בתרגום נאופיטי מצויה, כאמור, בסיפור הגר. פעם אחת אף נמצאה השמטה:

דברים ב 13: "עתה קמו ועברו לכם את נחל זרד";

תרגום נאופיטי: "כדון קומו ועברו ית נחלה דזרד".

בהיקרות אחרת הופך התרגום דוגמה מסופקת לבטוחה בגרסו "אודהר לך" (= "הישמר לך") במקום שנוסח המסורה גורס "שמר לך" (שמות לד 11).

פרט מעניין אחרון שמורר לסיפור בלעם:

במדבר כב 34: "ועתה אם רע בעיניך אשובה לי";

תרגום נאופיטי: "וכדון אין ביש באפך אחזור לאתריה".

דומה כי שיבוש נפל בטופס שבידינו, שכן מסתבר הנוסח "אחזור לאתרי". ואם כן, לפנינו ביאור ללח"י: לי הובנה כאן כ'אליי', מהוראותיה הרגילות של לה"י, והצירוף "אשובה לי" תורגם 'אשובה למקומי'.

(ד) הפרט שראוי להתעכב עליו בתרגום המיוחס ליונתן¹⁰¹ הוא תרגומו לדברי רבקה ליעקב לאחר ברכת יצחק:

בראשית כז 43: "ועתה בני שמע בקלי וקום ברח לך אל לבן";

המיוחס ליונתן:¹⁰² "וכדון ברי קבל מיני קום ערוק לך לנפשך ואיזל לות לבן".

גרסת התרגום תמוהה משתי סיבות: ראשית, סינטגמה מעין זו איננה באה בלשון המקרא, ואולי אף מנועה בה. אין במקרא הסינטגמה "פועל + להיה"נ + (מילת יחס + נפש + כינוי קניין)". במקרא מצאנו או צירוף פועל עם לח"י או "פועל + מילת יחס + (נפש + כינוי קניין)". האפשרות השנייה, אף שלא עם הפועל ברח, מזדמנת עם הפעלים הנדרפים לו נמלט ונס; הראשונה שבהן רק פרקים מעטים לפני כן:

בראשית יט 17: "המלט על נפשך"; מלכים ב ז 7: "וינסו אל נפשם".

100. כך למשל "אודהרו לכון" במקום "השמר לך" בדברים ו 12; שם יב 13, 19, 30. אך גם מחוץ לספר דברים; למשל, "ותמתנו לכון" במקום "וספרת לך" (ויקרא כה 8).

101. נבדקו מהדורות הנסמכות על כ"י לונדון שבמוזאון הבריטי Add. 27031. על תרגום פרטים נוספים במיוחס ליונתן ראו לעיל הערות 94, 99. פעמיים בפרק לא בבראשית בא הציווי "השמר לך": פעם בדברי אלוהים ללבן בחלום (פס' 24) ופעם כשמספר לבן ליעקב על דברי אלוהים (פס' 29). רק בפס' 29 נמצא התרגום המצופה "איסתמר לך"; ואילו בפס' 24 – "טור לך".

102. כך לפי מהדורת רידר ומהדורת קלרק. במהדורת גינבורגר הדברים שונים, וראו להלן.

שנית, השוואת התרגום הזה לנוסח העברי מעלה, כי לא הוסיף רק את התיבה לנפשך אלא גם את התיבה ואיזל.

הדברים מתבהרים – לפחות לגבי הפועל אזל – מעיון בתרגום אונקלוס לפסוק: "וכען ברי קביל מני וקום איזיל לך לות לבן". הפועל הארמי אזל, מקבילו של הלך העברי, משמש בתרגומים הארמיים לצד ערק גם לתרגום הפועל ברח.¹⁰³ אצל אונקלוס, הידוע בהשפעתו על המיוחס ליונתן, אזל כתרגום לברח אף שכית יותר מערק.¹⁰⁴ גם הצירוף (א"י)ז(י)ל לך" (בפשיטתא "זל לך") כתרגום ל"ברח לך" הוא הרווח בתרגומים הארמיים.¹⁰⁵

והנה, לפי קריאת גינזבורגר, הנסמכת על אותו כתב יד, אנו מוצאים כאן נוסח אחר, כנראה מתוקן:¹⁰⁶ "וכדון ברי קבל מני וקום ערוק לנפשך ואיזיל לך לות לבן". אליבא דידיה נתמזגו בגרסת כתב היד שני צירופים, "ערוק לנפשך" ו"איזיל לך", ואפשר שאלה אינם אלא שניים שהם אחד, כלומר שתי גרסאות תרגום שחוברו להן יחדיו: "ברח לך" (עברית) = "איזיל לך" (ארמית; תרגום אונקלוס ואחרים) = "ערוק לך" (המיוחס ליונתן לבמדבר כד 11) = "ערוק לנפשך". ואם כך: לך = 'לנפשך'.¹⁰⁷ ההבנה הזאת יכולה לעמוד גם בבסיס נוסח כתב היד. כאמור, צירוף מעין "ברח/נוס/המלט לך לנפשך" אין בלשון המקרא, וייתכן כי התיבה לנפשך התחילה דרכה כגלוסה, כהסבר, כחזרה או כמשנה תוקף לתיבה לך.

הנה דוגמה דומה – עם מילת יחס אחרת – מתרגום יונתן:

יהושע כד 22: "עדים אתם בכב";

תרגום יונתן: "סהדין אתון בנפשתכון".

103. את פרשת היחסים בין ברח לערק ואזל חקר גרוספלד. מעניין שאזל איננו מתרגם את הפועל נס.

104. הפועל ברח בא בתורה x12. ערק מתרגמו x5; אזל – x7. אך במיוחס ליונתן אזל מתרגם את ברח רק x5. גרוספלד, עמ' 109, עמד אצל אונקלוס על התניה תחבירית: ברח מיתרגם לערק כשאחרי מילת היחס מ". אך היו שהציעו לראות בתרגום אזל לשון נקייה; ראו חורגין 1933, עמ' 56 ואילך.

105. ראו גרוספלד, עמ' 111. את הצירוף "ערוק לך" מצאתי רק במיוחס ליונתן (הן בבראשית כז 43 הן במדבר כד 11). אך ראו להלן בתרגום לשיר השירים. בתרגום נאופיטי אזל הוא התרגום לברח רק פעמיים – שתיהן בצירוף "ברח לך".

106. כך רואה זאת רידר (בהערה לפסוקנו). את נוסח רידר וקלרק הוא מביא בהערה, אך מייחס אותה לכתב יד של תרגום אונקלוס. ככל המהדורות וכתבי היד שחיפשי בהם (שפרבר, א; כ"י וטיקן 448; כ"י ניו יורק 152) לא מצאתי לקריאתו זכר.

107. בשתיים מהיקרויות הפועל נשמר במקרא אנו קוראים: "ונשמרתם מאד לנפשתיכם" (דברים ד 15; יהושע כג 11). המילה נפש במקרא רב-משמעית היא, ואחד משימושיה הבעת רפלקטיביות. אף שהתיבה לנפשתיכם אינה סמוכה לפועל הישמרו, אפשר לחשוב על קשר בין הישמרו לכם ובין הישמרו לנפשתיכם.

5.3.3 תרגום יונתן לנביאים

תרגום יונתן מתרגם את רוב ההיקריות שבספרי הנביאים כלשונן,¹⁰⁸ אף שקשיי התרגום בנבואה גדולים מבסיפורת. בכל זאת נמצאו כמה הבדלים. הנה עיקרם:
א. שיכול: את "לך ובאת לך" (שמואל א כב 5) יונתן מתרגם "איתא ואיזיל לך", היינו 'בוא והלכת לך'. שיכול פעלים מעין זה כבר ראינו בחומש השומרוני, ואף כאן ייתכן שיד ההרגל בדבר: 11 פעמים בא במקרא הפועל הלך עם ה"ה"נ; לפועל בא זוהי ההיקרות ה"בטוחה" היחידה.¹⁰⁹

ב. השמטת לח":

הושע ח 9: "כי המה עלו אשור פרא בודד לו";
יונתן: "ארי אינון גלו לאתור... כערד מרוד בית ישראל".¹¹⁰
עמוס ז 12: "חזה לך ברה לך אל ארץ יהודה";
יונתן: "נביא איתא איזיל לארעא דבית יהודה".¹¹¹

ג. תוספת להיקריות ה"בטוחות" אנו מוצאים בעקבות התאם גוף הפועל לזה של לה":

מיכה א 11: "עברי לכם יושבת שפיר";
יונתן: "עברו לכוון דיתבין בשפיר".¹¹²

ד. תרגום מבאר:

שופטים יט 30: "שימו לכם עליה";
יונתן: "שוו לבכוון עלה".

108. נבדקה מהדורתו של שפרבר, ב-ג; בכמה מקרים היא הושוותה לנוסח שבדפוסים מקראות גדולות. ביהושע יז 15 ובישעיהו מ 9 נוקט התרגום לשון רבים (סקו לכוון) במקום לשון יחיד (עלה לך, עלי לך); בישעיהו ו 10 במקום "ורפא לו" (לעם) אנו מוצאים "וישתיבך להון", כלומר 'ויימחל להם'.

109. פעמיים מסופקות נוספות הן דברים כג 3 (מתוך השוואה לפסוק הבא אחריו); עמוס ו 1 (על פי הפשט אין התאם: "ובאו להם" = 'ובאו אליהם').

110. נראה כי מרוד בא במקום בודד לו, ומשמעות הדברים היא אולי 'פרא מרדן' (משקל קטול) או 'פרא פרוע'. עם זאת מרוד הוא גם תרגומו של פרא סתם (כך למשל מתרגם אונקלוס את בראשית טז 12: "והוא יהיה פרא אדם" = "והוא יהי מרוד באנשא").

111. אך בנוסח שבמקראות גדולות לח"י מופיעה ("נביא אתא אזיל לך"). מאידך גיסא נוסח המקראות הגדולות משיט את הלמ"ד בהיקרות אחרת בעמוס:

עמוס ב 13: "כאשר תעיק העגלה המלאה לה עמיר";

נוסח המקראות הגדולות: "עגלתא דטעינא עמירא" (אצל שפרבר: "עגלתא דטעינא לה עמירא").

112. זהו גם נוסח השבעים. בפשיטא ההתאמה היא לכיוון השני: לה"נ מתאימה לגוף הפועל ("עברי לכו עמורתא דשפיר").

הצירוף "שימו לכם" קשה, ובהיות הביטוי "שם לב אל/על" שכית במקרא¹¹³ ומתאים להקשר (וגם קרוב מבחינה גרפית), כמעט טבעי לצפות לו כאן. אין אפוא לתמוה על שהתרגום הבינו ופירשו 'שימו לבכם'.¹¹⁴ ואולם ראוי גם לתת את הדעת על הקרבה במושגים לב ונפש במקרא. צמד קבוע זה בא במקרא 17 פעמים (מחציתן בספר דברים) בצירוף "בכל לב(ב) ובכל נפש-";¹¹⁵ וכן שלא בצירוף הזה, כגון "ועתה תנו לבבכם ונפשכם לדרוש לה' אלהיכם" (דברי הימים א כב 18); "בלב שלם ובנפש חפצה" (שם כח 9).

5.3.4 התרגומים לכתובים

ידועים קשיי התרגום של שירה בכלל ושל השירה המקראית בפרט, ואופיים המדרשי של כמה וכמה מן התרגומים לספרי הכתובים מוכר. וכך למשל חסרות כמה מן ההיקריות ה"בטוחות" בתרגום שיר השירים, אם מפני שהפסוק תורגם כרוחו ולא כלשונו ואם מפני שפסחו על חלקי פסוקים.

התרגום לתהלים משמיט את לח"י פעם אחת:

תהלים קכ 6: "רבת שכנה לה נפשי";

התרגום: "יתיר מנהון שרת נפשי".

מ-11 ההיקריות ה"בטוחות" בשיר השירים רק ל-6 זכר בתרגום, ורק בשתיים מאלה – "קומי לך" (ב 10, 13) – באה הלמ"ד. במקום אחר נוספה לח"י לפועל הראשון במקום לשני:

שיר השירים ח 14: "ברח דודי ודמה לך לצבי";

התרגום: "בהייה שעתא יימרון סבי כנשתא דישראל ערוק לך [...] תהי דמי לטביא".

לבסוף אזכיר את התרגום לאיוב מקומראן, המאיר את עניינו בהיקרות שנידונה לעיל (עמ' 9):

איוב לט 4: "יצאו ולא שבו למו". ונשאלה השאלה אם למו מכוון ליעלי הסלע ולאילות או אם הוא חוזר לפועל שבו, כפי שמציעים נוס ויני. התרגום שבדפוסים ובכתבי היד אינו פותר את הקושיה: "יפקון ולא תייבין להון";¹¹⁶ התרגום שנמצא בקומראן, הידוע במילוליותו, עושה זאת:¹¹⁷ "נפקון ולא תבוא עליהון". תרגום זה הבין את המקרא כפשוטו, ולפיו אין הדוגמה מענייננו.

113. למשל, שמואל א ט 20; שמואל ב יח 3 (x2); יחזקאל מ 4; שם מד 5 (x2); איוב א 8; שם ב 3. וכן הניב "שת לב" – למשל, משלי כז 23; איוב ז 17.

114. גם תרגום הוולגטה דומה: "ferte sententiam".

115. דברים ד 29; י 12; יא 13; יג 4; כו 16; ל 2, 6, 10; יהושע כב 5; כג 14; מלכים א ב 4; ח 48; מלכים ב כג 3; ירמיהו לב 41; דברי הימים ב ו 38; טו 12; לד 31. פעמיים נוספות בתוספת "ובכל מאד" (דברים ו 5; מלכים ב כג 25); ופעם נוספת עם על חלף בכל (דברים יא 18).

116. סטק, עמ' * 281. אחד מכתבי היד גורס בהון.

117. סוקולוף 1974, עמ' 90; על התרגום ראו ויס, עמ' 20–21.

5.3.5 פשיטתא

השוואת הפשיטתא לנוסח המסורה מעלה את התמונה הזאת:

א. בכמה מקומות שונה התרגום הסורי מהותית מנוסח המסורה. לדוגמה: שמואל א יד 7: "ויאמר לו נשא כליו עשה כל אשר בלבבך נטה לך"; פשיטתא: "ואמר לה שקל מאנוהי עבד כול דבלבך וסטי זל". גרסת הנוסח העברי כאן, לפי הפשיטתא, היא נְטָה לְךָ ולא נְטָה לְךָ. בין שנסמך המתרגם על נוסח שונה או הבין אותו בדרך שונה (כבמקרה הזה) ובין שבחר מכל סיבה שהיא לא לתרגם באופן מילולי, לא נוכל ללמוד ממקרים אלה על ענייננו דבר.¹¹⁸

ב. שיכול:

עמוס ז 12: "חָזָה לְךָ בְּרַח לְךָ אֵל אֶרֶץ יְהוּדָה"; פשיטתא: "חזיא: ערוק זל לך לארעא דיהודא".¹¹⁹

ג. במספר לא מבוטל של מקרים חסרה לח"י מן התרגום, מה שיכול להעיד על קו עצמאי. מדובר בכשליש מן ההיקוריות (x27),¹²⁰ ורק במיעוטן אפשר להצביע על חלופות כלשהן; אך דווקא באלה, המלמדות על הבנה כזאת או אחרת של לח"י, יש לנו עניין:

1. ב"11 15- המיקוריות הצירוף "השמר לך" או "השמרו לכם" מתרגמת הפשיטתא "אזדהר" או "אזדהרו" בלא להיה"נ.¹²¹ באחת הפעמים מצינו תחת "השמר לך" (דברים ד 9) "אזדהרו טב", המתרגם במקרים אחרים את "ונשמרתם מאד" (למשל דברים ב 4; ד 15). האם נסמך המתרגם על נוסח שונה מזה שלפנינו, או שמא ראה בלמ"ד משום חזיון או הדגשה?
2. התרגום המעניין הוא זה:

118. הנה דוגמאות נוספות: תהלים קכב 3: "כעיר שקברה לה יחדו"; פשיטתא: "איך מדינתא דכריך לה שורא". משלי כ 14: "רע רע יאמר הקונה ואזל לו או יתהלל"; פשיטתא: "רחמא נאמר לחברה דקנית והידין נשתבח". איוב יט 27: "אשר אני אחזה לי"; פשיטתא: "אן תחזא לאלהא עיני".

119. עם זאת, כפי שראינו, גם "זל לך" יכול לתרגם את "ברח לך".
120. ואלה הן (לפי גרסת מוצול): בראשית כא 16; שמות י 28; יח 27 (כך גם בקומראן); יט 12; לד 12; דברים ב 13; ד 23, 1; יא 16; יב 13, 19, 30; טו 9; יהושע כב 4; שופטים יט 30; מלכים ב יח 21; ירמיהו ז 8; הושע ח 9; עמוס ב 13; תהלים נח 8; סו 7; קכ 6; קכג 4; איוב יג 1; שיר השירים א 8 (x2). הפרטים אינם זהים בכל גרסאות הפשיטתא. במהדורת בריל, שהפגנים שלה נסמך על כ"י אמברוסיאנוס, הלמ"ד חסרה גם בבראשית לא 29 ומופיעה כתיקון בבראשית כו 43 ובדברים ח 11.

121. כך על פי גרסת מוצול. ארבע הפעמים שהלמ"ד מופיעה בהן הן בראשית כד 6; לא 24, 29; דברים ח 11. ייתכן שיש כאן הברל שבין סופר בראשית לסופר (או סופרי) שמות ודברים. כאמור, על פי מהדורת בריל לח"י חסרה גם בבראשית לא 29, ובאה כתיקון בדברים ח 11.

שיר השירים א 8: "אם לא תדעי לך היפה בנשים צאי לך בעקבי הצאן"; פשיטתא: "אלא תדעין יתכי שפירת בנשא תי אנתי בעקבתא דענא".

אף שציינ המושא ית (מקבילו של את) נדיר בארמית המזרחית בכלל ובסורית בפרט,¹²² ידוע בסורית – אם כי אינו רווח – השימוש החוזר של ית כשהוא נוטה.¹²³ "אלא תדעין יתכי" משמעו אפוא 'אם לא תדעי אותך', ופירושו 'אם לא תדעי את עצמך'. ואולם זה המקום היחיד (!) בפשיטתא שית נוטה משמש בו, ומציאותו דווקא כאן אומרת דרשני; כאילו התאמץ המתרגם להצביע על פירוש שהיה נבלע או מתמוסס לו השתמש בכלי הרגיל שעמד לרשותו – תרגום למ"ד היחס בלמ"ד היחס. אם כן למה כיוון המתרגם?

אפשר שהמענה לשאלה מצוי בתרגום השבעים למקום זה: "Εὐὸν μὴ γνῶς σεαυτήν" = 'אם לא תדעי (תכירי) את עצמך'.¹²⁴ גם בתרגום השבעים זאת כמעט הפעם היחידה שהכינוי החוזר ביחסת האקזוטיב – במקום הדטיב – משמש כתרגום ללמ"ד דידן,¹²⁵ ואף הוא אומר דרשני, במיוחד לנוכח תרגום "רגיל" בהיקרות אחרת עם אותו הפועל באיוב ה 27: "ואתה דע לך" = "σὺ δὲ γνῶθι σεαυτῶ" (גם בפשיטתא: "ואנת דע לך").

המימרה המפורסמת "דע את עצמך" (γνῶθι σεαυτόν) היא מעמודי התווך של הפילוסופיה היוונית. היא מצאה לה מקום של כבוד על שער מקדש אפולו בדלפי, סוקרטס אימץ אותה,¹²⁶ ונראה כי היא העומדת בבסיס התרגום היווני לפסוקנו בשיר השירים. רק מי שבא מתרבות יוון והמימרה שגורה על לשונו, יכולה השפעתה לבצבץ מתרגומו. זה גם הפירוש שכיוון אליו המתרגם הסורי כשבחר ככוונת מכוון בשימוש החוזר של ית, ונראה כי במחלוקת על דבר השפעתו (או היעדר השפעתו) של תרגום השבעים על הפשיטתא יש בידינו פרט אחד המצדד בהשפעה כזאת.¹²⁷ אגב, את גלגוליה של המימרה היוונית אנו מוצאים בימי הביניים גם בערבית, אלא שאת מקום הכינוי החוזר תופסת המילה נפש.¹²⁸

122. על פי קונקורדנציית שטרומן, ית בא בפשיטתא 18 פעמים: 2 בתורה (בראשית א 1), ו'16 בכתובים, מהן x11 בקהלת ו'x4 בשיר השירים. על ית כמקבילתה של את בעברית ראו פרינה, עמ' 4 הערה 11, והביבליוגרפיה הנזכרת אצלה.

123. ראו נלדקה 1904, § 223.

124. בעקבות השבעים גם בוולגטה: "si ignoras te".

125. פעמיים נוספות מצינו φύλαξαι σεαυτόν כתרגום ל"השמר לך" (בראשית לא 24, 29).

126. ראו למשל אפלטון, פיידרוס, 229–230. תודתי לפרופ' משה עמית, שהעמידני על זה.

127. על הבעייתיות בשאלת ההשפעה של השבעים על הפשיטתא ראו וייצמן, עמ' 68 ואילך. בסופו של דבר מסכים וייצמן להשפעה של השבעים על הפשיטתא החורגת ממצע עברי משותף (ראו במיוחד עמ' 79, 84). לדעה הפוכה ראו עבודת הדוקטור של לונד. הלה שולל השפעה ישירה של השבעים על הפשיטתא, ומדבר על מסורת פרשנית משותפת (עמ' 416). גם ראו דבריו של מ' גושן־גוטשטיין בערך "תנ"ך, תרגומים", טור 851; מאורי, עמ' 317–318.

128. פתגם אדבי מימי הביניים אומר: "מִן עֵרֶפְ נִפְסָה עֵרֶפְ רִבְיָהּ"; ראו דוידזון, עמ' 85, מס' 1330.

מעניין גם תרגום הפשיטתא לצירוף השני בפסוק זה. חלף "צאי לך" מצינו "תי אנתי" (= 'בואי את'), ואת הלמ"ד מחליף כאן לראשונה כינוי הגוף הפרוד.¹²⁹

כאמור, ברוב המקרים שלח"י חסרה בהם אין לה זכר, והפועל עומד לבדו. גם אם תרגום הפועל איננו זה הצפוי, אין בכך בהכרח ללמד כיצד תפס המתרגם את הלמ"ד. הנה דוגמה:

שופטים יט 30: "שימו לכם עליה"; פשיטתא: "ואתרעיו עליה".

ראינו שתרגום יונתן מתרגם "שוו לבכון עליה". הפשיטתא הלכה בדרך שונה, ותרגמה בפועל אתרעיו 'חשבו'. האם אפשר להסיק מכך על הבנת המתרגם את הצירוף "שימו לכם" כולו? קשה להכריע, משום שגם הפועל שימו לבדו יכול לשאת את המובן הזה או מובן קרוב לו, כעולה מישעיהו מא 20: "למען יראו וידעו וישימו וישכילו יחדו כי יד ה' עשתה זאת וקדוש ישראל בראה".¹³⁰

כאמור על הלמ"ד דידן בסורית הקלסית כתב יוסטן, והציע כי היא מציינת כניסה למצב.¹³¹ לדבריו תפקידה למקד את תשומת הלב באחד משלבי הפעולה – השלב המוביל למצב. מדובר בפרק זמן מוגבל, סופי, ועל כן רק לעתים רחוקות – ובקטגוריות מסוימות בלבד – תבוא הלמ"ד אחרי צורות בינוני.¹³² ואמנם בכל ההיקריות ה"בטוחות" ברשימתנו שלח"י באה בהן עם צורת בינוני¹³³ אין למ"ד בתרגום הסורי.

הצירוף "פועל + למ"ד" הוא, לדברי יוסטן, הערך המסומן. הואיל וכך להיעדר הלמ"ד ערך שלילי או נייטרלי. לשון אחר: חסרון הלמ"ד יכול לציין או שהפעולה אינה מובילה למצב חדש או שהיא מובילה למצב חדש אך אין זה מעניינו של הסופר לציין זאת. השימוש בלמ"ד תלוי אפוא ברצון הסופר; ברצותו יאחז בה, ברצותו יניח ידו ממנה.¹³⁴ פתרון סובייקטיבי זה נותן מענה למצב המצוי בסורית (וכן במקרא): שימוש הנראה מקרי, לא עקיב; אותו הפועל בהקשרים דומים יכול לבוא עם הלמ"ד ובלעדו.

וכן בכתבי יהודים: חובות הלבבות ב (שער הבחינה), פרק ה (מהדורת הרב קאפח, ירושלים תשל"ג, עמ' קז): "מערפה אלאנסאנ נפסה". אני מודה לד"ר אורי מלמד, שעזר לי במציאת החומר.

129. ראו דעת קוגוט לעיל. תרגום הלמ"ד בכינוי גוף פרוד מצוי לא אחת בתרגום השבעים (ראו להלן; וכן פעם בוולגטה), וגם בפסוקנו זה מצינו: "ἐξέλεθε συ" אם כן, יש מקום לבוא ולשאול, אם לא הושפע גם כאן מתרגום השבעים.

130. הפשיטתא מתרגמת במקום זה "דנחזון ונדעון ונתבינון ונסתכלון".

131. פרינה § 5.7.1, בייחוד עמ' 133) סבורה, שהמכנה המשותף לפעלים שאליהם מצטרפת לח"י הוא שהם פעלים טליים (telic). אני מודה לפרופ' פסברג על שהפנה אותי לספרה.

132. יוסטן, עמ' 486–490; הוא מכנה את תפקיד הלמ"ד "terminality".

133. לעיל הערה 66.

134. יוסטן, עמ' 484–485.

השיעור הגבוה יחסית של החסרת הלמ"ד בפשיטתא בהיקרויות ה"בטוחות" מצביע על הבנה עצמאית של תפקיד הלמ"ד ושל השימוש בה. לשם השוואה נבדקו גם למעלה ממאה מהיקרויות לב"ש שברשימת הביניים; רק בשתיים (!)¹³⁵ מהן חסרה הלמ"ד. ראייה נוספת לשימוש עצמאי בלמ"ד היא הוספתה על דעת המתרגם, או למצער שלא על פי הנוסח העברי. לשם כך נבדקו כל היקרויות הפועל אול בתרגום התורה: בשלושה מקרים נוספה הלמ"ד בכל הגרסאות; בשבעה נוספים – בחלקן.¹³⁶ אם נכונים דברי יוסטן, הרי שבכל המקרים שבהם בחר המתרגם שלא להשמיט את הלמ"ד – וכמובן באלה שהוסיפה – ראה בפעולה כניסה למצב; במקרים שאין למ"ד לא ראה המתרגם בפעולה כניסה למצב או שלא ראה חשיבות לצינינה. אך דומני כי כאשר בתרגום בין שפות קרובות מדובר, לא במהרה יושמט יסוד הקיים בשתייהן. מסיבה זו לפחות על השמטה אחת אתמה:

בראשית כא 16: "ותלך ותשב לה מנגד";

פשיטתא: "ואולת ויתבת מן קבול".

כזכור, בהופעת לח"י בהיקרות זו בנוסח העברי ראינו את נושאת הדגל של התאוריה בדבר שינוי המצב, ודווקא ממנה ודווקא בפשיטתא היא נעדרת. הכיצד במקרה מובהק כל כך של כניסה למצב ישיבה, כשבנוסח העברי הלמ"ד מופיעה ובסורית היא לכאורה מתבקשת, בחר (שלא לומר טרח) המתרגם שלא להשתמש בה? האם היה זה משום "יישור השורה" עם המשך הפסוק (שם הלמ"ד איננה: "ותשב מנגד")?¹³⁷

5.4 תרגום השבעים

עניין לנו בתרגום זה לא רק מפאת עתיקותו. התרגומים ללשונות שמיות לוקים מבחינתנו דווקא משום קרבתם היחסית ללשון המקור. מילת היחס ל- משותפת למרבית השפות השמיות, ולכן גם אם הבין המתרגם את לח"י באופן מסוים אך החליט לתרגמה ברכיב הטבעי המקביל לו בשפתו (היינו בלמ"ד), קרוב לוודאי שתיעלם הבנתו מאתנו. מקל וחומר אם לא הבינה – גם אז יכול המתרגם "להסתתר" מאחורי תרגום מילולי של למ"ד בלמ"ד. תרגום המקרא ליוונית שונה בדיוק בעניין זה: אפילו יבחר "להסתתר" מאחורי תרגום מילולי, יהא עליו להכריע בין אפשרויות שמתרגם ארמי איננו צריך להכריע בהן. הבלשן רומן יאקובסון תיאר את ההבדל

135. שמות ט 8; לד 11.

136. הנתונים לפי קונקורדנציית בריל. שלוש התוספות שבכל הנוסחים הן: בראשית כו 16; כח 2; שמות יד 5. שבע החלקיות הן: בראשית כד 38; שמות י 28; לב 7; לג 1; במדבר כד 14, 25; דברים כ 8.

137. ראינו (לעיל § 5.3.2) כי בשרידי התרגום מן הגניזה ובתרגום נאופיטי יושרה השורה, אך לכיוון השני. גם הולגטה אינה מבחינה בין ותשב לה (= seditque) ובין ותשב (= et sedens); השבעים מתרגמים בשני פעלים שונים (ותשב לה = ἐκάθητο; ותשב = ἐκάθισεν), אך משמעות ההבדל אינה מחוורת לי כל צורכה.

במאמרו "היבטים לשוניים של התרגום" כך: "שפות נבדלות מהותית במה שהן מוכרחות לציין ולא במה שהן יכולות לציין".¹³⁸ היוונית נבדלת מהותית מן העברית בעניין הכינויים. היא מבחינה בכינויי כל הגופים בין כינוי המכוון לצד שלישי (למשל לי = ἐμοί/μοι; לו = αὐτῶ) ובין כינוי חוזר, המכוון לעושה הפעולה (למשל לי 'לעצמי' = ἐμαυτῶ; לו 'לעצמו' = ἑαυτῶ)¹³⁹ – והיא חייבת לציין זאת.

בחינת תרגום ההיקריות ה"בטוחות" מעלה, כי אין ללח"י מקבילה קבועה. תחילה יש לציין כי בכמה מן המקרים – כצפוי – אין נוסח השבעים מתיישב עם נוסח המסורה, ומקצת ההיקריות חסרות. לעתים עולה מן התרגום קריאה שונה מזו של נוסח המסורה, ואף שיש לכך חשיבות לחקר המקרא ותרגומו, אין ללמוד מכך דבר על ענייננו. הנה דוגמה דומה לזו שניתנה בדיון בפשיטתא:

שיר השירים ב 13: "קומי לכי [קרי: לך] רעיתי יפתי ולכי לך;

השבעים: "ἀνάστα ἔλθε, ἡ πλεσιόν μου, καλή μου, περιστερὰ μου, καὶ ἔλθε σὺ"

בראשונה משתי ההיקריות גורסים השבעים 'קומי לכי'.¹⁴⁰

במקרים שבהם עולה נוסח השבעים בקנה אחד עם נוסח המסורה (ואלה מרבית המקרים) התמודד התרגום עם לח"י בכמה דרכים:

א. לא תרגם: בין שלא הבינה, בין שחשבה ללא משמעותית, בין שסבר כי אין לו הכלים הלשוניים להביעה – לפחות ב־30 (!) מההיקריות אין לח"י מתורגמת.¹⁴¹ עם זאת ראוי לציין כי הפועל הנבחר איננו משקף תמיד תרגום מילולי. הנה דוגמה: הפועל

138. יאקובסון, עמ' 433.

139. למשל הדוגמה שנידונה באיוב לט 4, "יצאו ולא שבו למו". תרגום איוב מקומראן הוא שלימדנו, כי לפי הבנתו אין הכינוי למו חוזר לנושא הפועל (בני האיילות) כי אם לאיילות עצמן. תרגום השבעים חייב להכריע כאן, ואנו קוראים בתוספת (על פי תאודוטיון) שבטור השישי של ההקספלה של אוריגנס (אני נסמך על מהדורתו הביקורתית של רלפס) "καὶ οὐ μὴ ἀνακάμψουσιν αὐτοῖς" היינו 'ולא ישוּבו להן (=לאיילות)'. ברם בכ"י A ובתיקון שבכ"י S הגרסה היא ἑαυτοῖς.

140. זו גם גרסתם בשיר השירים ב 10 – שם אין נוסח המסורה מוסר על חילופי כתיב וקרי.

141. ייתכן שהמספר אף גבוה מזה, שכן לא נכלל בו התרגום הרגיל לצירוף "הישמר לך", "הישמרו לכם": ב־11 מ־15 ההיקריות התרגום הוא πρόσεχε σεαυτῶ (פעם נוספת מתרגם כאן את לח"י או את המשמעות החוזרת של הפועל: במרבית המקרים שבהם הפועל נשמר בא לבדו אין מתרגמו הפועל προσέχω אלא φυλάσσω בצורתו המדיאלית, אך בשני מקרים (שמות כג 21; דברים כד 8) מקביל בנוסח המסורה ל"הישמר" בלי לח"י הצירוף προσέχε σεαυτῶ; מצד שני, בדברים ד 23 מצינו προσέχετε ὑμεῖς כתרגום ל"השמרו לכם". הכינוי הפרוד בא חלף הכינוי החוזר (ראו להלן), ואנו רואים שהפועל προσέχω לבדו יכול לציין 'הישמר'.

הלך מתורגם בלמעלה משבעים פעלים מקבילים,¹⁴² וגם תרגומו של הפועל עם לח"י איננו אחיד. לצד שימוש בפועל πορεύω אנו מוצאים גם שימוש בפעלים ἐξέρχομαι ('לצאת'; בר', יב, א), ἀπέρχομαι ('לעזוב'; למשל שמות יח 27). אפשר אפוא לבוא ולומר, כי במקרים מעין אלה אף שללח"י אין תיבה מקבילה מובנה משוקע בפועל הנבחר. אך ברור כי להקשר השפעה לא מבוטלת על השבעים, שאם לא כן כיצד אפשר לבאר מדוע, למשל, נבחר בכראשית יב 1 הפועל ἔξελεθε (= 'צא') ובכראשית כב 2 הפועל πορεύθητι (= 'לך'), כשבשני המקרים הציווי הוא "לך לך"? הכרעה בסוגיה מעין זו דורשת מחקר מעמיק של דרכי התרגום, מחקר שהוא נושא לעצמו וחורג מענייננו.

ב. בשמונה מקרים¹⁴³ מתרגם את לח"י כינוי חוזר ביחסת הדטיב. למשל:

שיר השירים ב 11: הגשם חלף הלך לו";

השבעים: "ὁ ὑετός ἀπῆλθεν, ἐπορεύθη ἑαυτῷ".

שם ד 6: "אלך לי אל הר המור";

השבעים: "πορεύσομαι ἑμαυτῷ πρὸς τὸ ὄρος τῆς σμύρνης".

מה משמעות צירופים כגון "הלך לעצמו", "אלך לעצמי" ביוונית? הכינוי החוזר רווח כמובן בתרגום היקרויות לב"ש, אך לתוספת שלו לפועל דוגמת הלך קשה ביוונית – כבעברית – למצוא משמעות. נראה כי מדובר בעבריות (הכראיזם) גרדא, תופעה אופיינית לתרגום השבעים, וזולתי עדות נוספת לקרבה שבין לב"ש ללח"י אין בתרגום זה משום ראייה על הבנת לח"י.

ג. ואולם בארבעה מקומות¹⁴⁴ בא הכינוי החוזר עם מילת יחס:

שמואל א כו 11–12: "ועתה קח נא [...] ונלכה לנו; ויקח דוד [...] וילכו להם";

השבעים: "καὶ νῦν λαβε δὴ [...] καὶ ἀπέλωμεν καθ' ἑαυτούς; καὶ ἔλαβεν Δαυιδ [...] καὶ ἀπῆλθον καθ' ἑαυτούς".

ירמיהו ז 4: "אל תבטחו לכם אל דברי השקר";

השבעים: "μὴ πεποιθήατε ἐφ' ἑαυτοῖς ἐπὶ λόγοις ψευδέσιν".

תהלים סו 7: "הסוררים אל ירימו [קרי: ירומו] למו סלה";

השבעים: "οἱ παραπικραίνοντες μὴ ὑψούσθωσαν ἐν ἑαυτοῖς, διάψαλμα". פירושן של היקרויות אלו איננו נקי מספקות, אך אפשר שהתרגום במקומות אלו, שאיננו מילולי גרדא, מלמד על הבנה כלשהי של לח"י: אפשר שאת הצירופים

142. בעיבודו של עקילס, שעשה למען אחידות התרגום, מתורגם הפועל הלך רק במקבילו πορεύομαι.

143. על תרגום "הישמר לך", "הישמרו לכם" ראו לעיל הערה 141.

144. במקום נוסף נוסח השבעים אינו עולה בקנה אחד עם נוסח המסורה, מה שמקשה על ההשוואה. מדובר בהושע ח 9: "פרא בודד לו" מתורגם "ἀνέθαλεν καθ' ἑαυτόν...". "ἀνέθαλεν" הפועל ἀναθάλλω קשור בצמיחה.

"נלכה לנו", "ויילכו להם" בשמואל א הבין התרגום 'נלך אלינו', 'ויילכו אליהם', היינו 'נלך/נשוב למקומנו', 'ויילכו/וישובו למקומם',¹⁴⁵ פירוש שבכמותו נתקלנו בתרגום נאופיטי; הפועל *πείθω* עם מילת היחס *ἐπί* מתרגם בתרגום השבעים את "כטח על/אל/ב", ונראה כי המתרגם הבין בירמיהו ז 4 לכם 'על עצמכם',¹⁴⁶ בתהלים סו 7 אפשר שהצירוף *ἐν ἑαυτοῖς* מלמד על הבנת למו במשמעות 'בעצמם'.¹⁴⁷

ד. ב־11 מקרים אנחנו מוצאים בתרגום את כינוי הגוף הפרוד. כך בהיקרות השנייה בדוגמה שהובאה לעיל משיר השירים ב 13; כך פעם אחת בתרגום ל"השמרו לכם",¹⁴⁸ וכך גם בדוגמה הזאת:

דברים א 7: "פָּנוּ וּסְעוּ לָכֶם וּבֵאוּ";

השבעים: "ἐπιστρέψατε καὶ ἀπάρατε ὑμεῖς καὶ εἰσπορεύεσθε"
בשניים מן המקרים מעיד כנראה סדר המילים על שיכול:

במדבר יד 25: "מחר פנו וסעו לכם המדבר";

השבעים: "ἀὐριον ἐπιστρέψατε ὑμεῖς καὶ ἀπάρατε εἰς τὴν ἔρημον"
דברים ב 13: "עתה קמו ועברו לכם";

השבעים: "ἄρτι οὖν ἀνάστητε καὶ ἀπάρατε ὑμεῖς καὶ παραπορεύεσθε".¹⁴⁹
הבחירה בכינוי הגוף הפרוד יכולה להעיד על הבנת לח" – לפחות בחלק מן המקרים – כיסוד מדגיש.

5.5 וולגטה

תרגום זה שונה מן התרגומים שתוארו עד כה:¹⁵⁰ על הרוב אין בוולגטה תרגום מילולי ללח", ובמרבית המקרים אין לה זכר.¹⁵¹ אפשר לומר כי רק שמץ מִנְהָ מצוי בו:
א. רק בשני מקרים אפשר להצביע על תרגום מילולי:

145. בתרגומים לאנגלית של תרגום השבעים מצאתי כאן "and let us return home... and they went home". אשר ליוונית, יש לציין כי הן כאן הן בירמיהו ז 4 משמש הכינוי החוזר לגוף שלישי רבים (*ἐαυτοῦς, ἑαυτοῖς*) גם בשביל הגופים ראשון ושני, שימוש המוכר גם ביוונית הקלסית.

146. התרגום הנ"ל לאנגלית גורס "Trust not in yourselves with lying words"

147. אף שברגיל היוונית מביעה זאת בדרך שונה. השוו שמות ל 37: "לא תעשו לכם" = "οὐ ποιήσετε ὑμῖν αὐτοῖς" (= 'לא תעשו לכם בעצמכם'); וראו גם להלן בוולגטה.

148. לעיל הערה 141.

149. נוסח השבעים הוא למעשה 'ועתה קמו סעו לכם ועברו'; גם בחומש השומרוני נוסף הפועל סעו, אך מקום לח" מתאים לנוסח המסורה: "קומו סעו ועברו לכם".

150. על כמה מפרטיו ראו גם לעיל הערות 85, 94, 114, 124, 137.

151. כמו בתרגום השבעים יש בוולגטה תרגום על פי ההקשר. למשל, בתרגום ההיקרויות עם הפועל הלך משמשים לצד הפועל הרגיל גם *egredior* (= 'לצאת, לעזוב'; בראשית יב 1), *vado* (= 'ללכת, למהר'; שם כב 2), *abeo* (= 'ללכת מן'; שמואל א כו 11, 12), *venio* (= 'לבוא'; שיר השירים ב 10, 13).

הושע ח 9: "פרא בודד לו";
 וולגטה: "onager solitarius sibi"
 ירמיהו ז 8: "הנה אתם בטחים לכם על דברי השקר";
 וולגטה: "Ecce vos **confiditis vobis** in sermonibus mendacii"
 גם sibi (לגוף שלישי) וגם vobis (לגוף שני רבים) הם כינויים ביחסת הדטיב. sibi
 הוא כינוי חוזר מניה וביה (כאן פירושו 'לעצמו'); vobis מתפרש כאן 'לעצמכם'.

ב. פעם אחת נוסף על הפועל כינוי הגוף (בנומינטיב), כפי מה שראינו בתרגום
 השבעים:
 איוב ז 3: "כץ הנחלתי לי ירחי שוא";
 וולגטה: "sic et **ego habui menses vacuos**"

ג. פעמיים הבין היירונימוס את הלמ"ד במשמעות 'בעצמי', 'בעצמך' וכיו"ב:
 איוב יט, כז: "אשר אני אחזה לי";

וולגטה: "quem visurus sum ego ipse"¹⁵².
 תרגום חוזר של הדברים לעברית ימינו הוא: 'אשר אני עומד לראות בעצמי'.
 תהלים סו 7: "הסוררים אל ירימו [קרי: ירומן] למו סלה";
 וולגטה: "qui exasperant non **exaltentur in semetipsis**"

פירוש המילים exaltentur in semetipsis הוא 'תרוממו בעצמם', ואמנם אחת
 ממשמעויות הפועל רם במקרא היא 'התרומם'.¹⁵³ פירוש זה הולך אחר תרגום
 השבעים, ומה שמעניין בו איננו רק הבנת למו במשמעות 'בעצמם', אלא גם משנה
 ההדגשה של יסוד זה בתרגום: לא ipsus סתם, אלא semetipsis (semet + ipsis), מילה
 שהיא גיבוש של שני יסודות חוזרים.

5.6 סיכום הממצאים בעדי הנוסח

לא הרי עד נוסח עברי כהרי תרגום ארמי, ולא הרי זה כהרי תרגום ליוונית או לרומית;
 ברי גם, כי אינו דומה תרגום מילולי לתרגום תוכני או לתרגום בעל אופי מדרשי. על
 כן אל לנו להתפלא על מגוון הממצאים. גם בתוך אותו תרגום עצמו יכול שתימצא
 יותר מדריך תרגום אחת.

בחנית העדים לא נתנה מענה חד־משמעי לבעיית לח"י ולשברה, אך אפשר לנו
 להוציא ממנה כמה מסקנות:

א. גם הקדומים שבתרגומים, ובראשם תרגום השבעים, התקשו בהבנת לח"י
 ובתרגומה. יעידו על כך התרגום המילולי – הנראה חסר פשר – בתרגום השבעים
 (כגון 'הלך לעצמו'), וריבוי דרכי ההתמודדות עם הלמ"ד. כמובן, הקושי ניכר הרבה
 פחות בתרגומים הארמיים.

152. גם השבעים הבינו כך את הלמ"ד ותרגמו "ἃ ἐγὼ ἐμαυτῷ συνεπίσταμαι".

153. למשל, 'ירבו המים וישאו את התבה וַתָּרַם מעל הארץ' (בראשית ז 17).

ב. זאת כנראה הסיבה – או לפחות אחת הסיבות העיקריות – שלח"י (יותר מלב"ש) מועדת לשינויים (ואף לשיבושים), כפי שראינו במגילות מדבר יהודה.
 ג. בחלק גדול מן העדים ניתן להתרשם מן הקלות שבהשמטת יסוד זה, ולעתים גם מקלות הוספתו. אפשר אמנם לתלות שינויים מעין אלה בנוסח שונה שהיה לפני המעתיק או המתרגם, ואם שני עדים או יותר מורים על כך,¹⁵⁴ גדל הסיכוי שאין זו יד המקרה. אולם במרבית המקרים אין גרסאות העדים מתואמות. פירושים אחדים אפשר לתת להשמטת לח"י בתרגומים, ובהם אי-הבנתה, הבנתה כלא משמעותית והקושי לתרגמה. הבחירה תלויה לא מעט בשפת היעד. בחלק מן המקרים אפשר לראות בפועל שנבחר כאוצר בחובו גם הבנה כלשהי של הלמ"ד החסרה, אך זה מן הדברים שראינו כי אין להיחפז להסיקם בלי מחקר נוסף.
 ד. ההשמטה אמנם רב-משמעית, אך לא כן כמה מן הפתרונות האחרים שנקטו. הללו אינם שונים בהרבה מכמה הצעות שהעלו פרשנים ומלומדים אחרונים. יש שאף יוחסה לח"י אחת ממשמעויות לה"י הרגילות, דוגמת מה שמצאנו בתרגום נאופיטי פעם אחת ובתרגום השבעים פעמיים: ל' = 'אָל'.

גם בתרגומים אחת התפיסות הרווחות היא הרפלקסיביות. תפיסה זו קושרת את לח"י אל הפעולה, ולה כמה ביטויים: 1. כינוי חוזר ביחסת הדיב – בתרגום השבעים ובוולגטה כשבחרו לתרגם מילולית. לשיטתנו אין בדרך זו ללמד הרבה, אך למצער יש בה כדי להצביע על הכיוון. 2. כינוי חוזר ולפניו מילת יחס – בתרגום השבעים. לכאן אפשר לצרף גם את תרגום השבעים והפשיטתא לשיר השירים א 8 (אם לא תדעי את עצמך). 3. לא רחוק מזה לנפשך במיוחס ליונתן לבראשית כז 43 (ואולי גם לבכּוּן בתרגום יונתן לשופטים יט 30).

תרגום לח"י בכינוי הגוף הפרוד – שמצאנוהו בפשיטתא (x1), בשבעים (x11) ובוולגטה (x1) – משקף תפיסה אחרת: קשירת הלמ"ד אל הנושא דווקא. תרגום שאפשר לראותו כעומד בין שתי התפיסות (או כמגשר ביניהן) הוא זה שמצאנו לו מהלכים בוולגטה (x2) ואולי בשבעים (x1): לי = 'בעצמי'; להם = 'בעצמם' וכד'.

6. התופעה במבט משווה

6.1 העברית שמחוץ למקרא

במגילות מדבר יהודה הלא-מקראיות נמצאו דוגמאות "בטוחות" ספורות;¹⁵⁵ רובן עם הפעלים הלך, הישמר – שני הפעלים הרווחים במקרא בשימוש זה:

154. לדוגמה, הלמ"ד בשמות יח 27 חסרה במגילות ים המלח, בפשיטתא ובתרגום השבעים; אך היא נוספה בשמות י 28 הן בנ"ש הן בפשיטתא.

155. בחיפוישי נעזרתי גם בתקליטור "מאגרים א", מבית היוצר של מפעל המילון ההיסטורי של

הפועל הישמר:

מגילת המקדש, טור ב, שו' 4: "השמר לכה פן תכרות ברנית ליושב הארץ..."¹⁵⁶
 1Q26, קטע 1, שו' 5:¹⁵⁷ "לכה השמר לכה למה תכבדנה ממני"
 4Q223, קטע 5, שו' 2א:¹⁵⁸ "והשמר לכה פן תמ..."

הפועל הלך:

4Q223, קטע 2, עמ' 3, שו' 24:¹⁵⁹ "וילך] לוא עישאו לארץ [הר] שעיר וישב
 שמ"ה"
 4Q266, קטע 18, עמ' 5, שו' 3-4:¹⁶⁰ "ועל ישראל כתוב אלכה לי אל קצי [ה]
 שמים..."

הפועל החריש:

מגילת ברית דמשק, עמ' 9, שו' 6: "אם החריש לו מיום ליום ובחרון אפו בו דבר
 בר"¹⁶¹.
 יתרונו של הממצא האפיגרפי בהיותו מקור ראשון שלא חלו בו ידיים. ואולם
 בכתובות ובחרסים, הדלים בהיקפם, לא נמצאה דוגמה ללח"י. ספר בן-סירא¹⁶² מספק
 דוגמאות מספר של לב"ש,¹⁶³ אך גם בו לא נמצאה דוגמה ללח"י.

האקדמיה ללשון העברית. לימים הועלה המאגר למרשתת באתר שכתובתו - <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>.

- במגילת מלחמת בני אור בבני חושך באה הלמ"ד עשר פעמים עם הפועל תקע (למשל עמ' 8, שו' 2: "ואחר יתקעו להם הכהנים בחוצרות המשוב"), אך נראה שהכינוי מכון לצד שלישי. ראו פירושו של ידן 1955, עמ' 87, 91; ותרגומו של צ'רלסוורת, כרך 2, עמ' 113 ואילך.
156. ידן 1977, כרך 3, לוח 17; קימרון, עמ' 141; וראו גם באתר מוזאון ישראל: <http://dss.collections.imj.org.il/template>. הנוסח מבוסס על שמות לד 12. וראו גם 4Q368, קטע 2, שו' 3 (וכולדר ואבג, כרך 3, עמ' 135): [" השמר לך פן תכרות]".
157. DJD 1, עמ' 102.
158. וכולדר ואבג, כרך 2, עמ' 167.
159. 4QpapJubilees = DJD 13, עמ' 113; וכולדר ואבג, כרך 3, עמ' 27. היקרות זו היא פרי השחזור, כמובן.
160. D^b = (ברית דמשק). וכולדר ואבג, כרך 1, עמ' 21. דוגמה זו נקריית גם ב-4Q270 (D^e), קטע 11, שו' 18 (וכולדר ואבג, כרך 1, עמ' 46).
161. אין במקרא דוגמה עם פועל זה, וקשה להבין אם לו מכון כאן למחריש או למי שהוא מדבר בו. כמכון למחריש הבין זאת כנראה צ'ארלסוורת, כרך 2, עמ' 43, בתרגומו לאנגלית: "If he was silent from day to day..."
162. בן סירא 1973; סגל 1958; בינטיס.
163. למשל, "בבשרו כרת לו חק" (מד 20); "ויקם לו ברית פינחס" (ג 24); "קנו לכם חכמה בלא כסף" (גא 25).

כאמור, לח"י משמשת בלשון חכמים ובעברית החדשה, אם כי סיבותיה, תפקידיה ומובנה עשויים להיות שונים.¹⁶⁴ הנה דוגמאות מספר מלשון התנאים: משנה שבת יג, ז: "ובא השני וישב לו בצידו אף על פי שעמד הראשון והלך לו הראשון חייב והשני פטור";

שקלים ה, ד: "מי שהוא מבקש נסכים הולך לו אצל יוחנן [...] בא לו אצל אחיה"; תוספתא פאה ג, טז: "ושאר כל האילן משיפנה וילך לו"; שבת יב, ו: "ישב אחד על הפתח ובא אחד וישב לו מבפנים ובא אחר וישב לו מבחוץ";

עירובין ת, ח: "ולא עוד אלא שנוטל את הפקק כדי שיצאו מים וילכו להם";¹⁶⁵ ספרא נדה ח, א (ט ע"א):¹⁶⁶ "בא לו לקרן דרומית מזרחית"; מצורע ו, א (עד ע"א): "מנין לכהה בשני והולך לו קולפו והוא טעון ציפרים"; בחוקתי א, ד (קיא ע"ב): "והיה לאותו האיש עשרה בניס. זה בא וחרש וישב לו וזה בא וחרש וישב לו. עד שניתגעה הפרה ורבעה לה".

6.2 שפות שמיות אחרות

מילת היחס ל־ נפוצה כמעט בכל השפות השמיות (היא חסרה באכדית), ולה תפקיד מרכזי במערכת מילות היחס שלהן. באוגריתית חלקה היחסי רב אף יותר, בשמשה גם חלף מילת היחס מן. כבעברית אחד משימושיה הרווחים של מילת היחס בשפות השמיות הוא לב"ש,¹⁶⁷ ודוגמאות ללב"ש בעלת התאם מצויות במקומות רבים. הנה שתיים ממואבית ואחת מעמונית:

מצבת מישע, שו' 10–11: "ויבן לה מלך ישראל את עטרת";

שו' 24–25: "ואמר לכל העם עשו לכם אש בר בביתה";

כתובת ממצודת רבת עמון, שורה 1: "בנה לך מבאת סבכת".¹⁶⁸

ואולם אשר ללח"י הממצאים קלושים, לפחות ככל שהדברים אמורים בממצאים אפיגרפיים מן השפות השמיות הצפונית-מערביות.¹⁶⁹ בכמה מן הלשונות והניבים יש לכך בוודאי קשר לדלות החומר הכתוב שנמצא, למצב השתמרותו, לאופיו, ולעתים קרובות גם לחד-גוניותו.

164. על הדעות שהובעו במחקר ראו לעיל עמ' [5–6]; וראו במחקרים אלה גם דוגמאות נוספות על אלה הניתנות כאן.

165. וראו גם שם, ט; מראי המקום לפי המילון ההיסטורי (כ"י וינה 46).

166. מראי המקום של תורת כוהנים ניתנים לפי "מאגרים" של מפעל המילון ההיסטורי. בסוגריים ניתנים הדרך והטור לפי מהדורת א"ה וייס, וינה 1862.

167. ראו למשל במילון הופטייזר ויונגלינג, כרך 1, עמ' 553–555.

168. אחיטוב 2005, עמ' 329 (= אחיטוב 2008, עמ' 356).

169. לח"י זו איננה נזכרת ברקדוקי האוגריתית. הוא הדין בפניקית. נבדקו גם הכתובות מעבר הירדן שאצל אחיטוב; במילון הופטייזר ויונגלינג מובאות דוגמאות ספורות (ראו להלן) מן הארמית הממלכתית.

6.2.1 ארמית

בארמית הקדומה אין לח"י נקרית; בארמית הממלכתית היא מוכרת מיב:¹⁷⁰

קאולי 15, שו' 25, 28–29: "ותהך לה אן זי צבית";¹⁷¹

אחיקר, שו' 22: "אזלת לי לביתי";

אחיקר, שו' 101: "אנת אשתמר לך";¹⁷²

למן הארמית הבינונית מתועדת לח"י בניבי הארמית השונים הן במזרח הן במערב.¹⁷³ קונטיני אף מצאה עם הפועל אזל – לפי הפענוח של שטיינר ונימס לפפירוס אמהרסט 63, הכתוב בכתב מצרי-דמוטי ומתוארך למאה השנייה לפה"ס.¹⁷⁴ בקטעים הארמיים של מגילות קומראן נמצאו לה לא מעט עדויות.¹⁷⁵ בחרתי להביא את הדוגמאות מן המגילה החיצונית לבראשית,¹⁷⁶ המתוארכת למאה הראשונה לפה"ס או למאה הראשונה לסה"נ, הן בשל ריכוז הדוגמאות בטקסט קצר יחסית הן מפאת חשיבותן:

א. דף 2, שו' 9: "ואמרת יא אחי ויא מרי דכר לך"¹⁷⁷ על עדינתי" (= 'ואמרה: הוי אחי והוי אדוני, זכור לך עדנתי");

ב. דף 20, שו' 3: "כמא יאין להון לה עיניהא" (= 'מה יפות לה עיניה");

ג. שם, שו' 5–6: "רגליהא כמא שפירן וכמא שלמא להן"¹⁷⁸ לה שקיהא" (= 'רגליה מה יפות ומה היו שלמות לה שוקיה");

170. ראו מוראוקה ופורטן, עמ' 273; הופטייזר ויונגלינג, כרך 1, עמ' 555; קונטיני, עמ' 89.

171. נוסח שו' 25 חסר במקצת אצל קאולי, אך הוא ברור במהדורת פורטן וירדני, ב, 2.6.

172. גם באחיקר, שו' 97 מצינו "פמך אשתמר לך", אולם הפועל אשתמר (מילולית 'הישמר') משמעו כאן לפי ההקשר 'שמור', כפי הנאמר בשו' 98, "טר פמך". דבר דומה ישנו בתרגום יונתן לפועל שמרו ביהושע כב 5 (=אסתמרו). יש הרואים במציאותו של השורש שמ"ר בארמית משום עבריות (ראו לינדברגר, עמ' 74). מכל מקום, אם "פמך אשתמר לך" = "טר פמך", אין דוגמה זו מעניינתנו. מוראוקה ופורטן, עמ' 274, רואים ב"אשתמר לך" דטיב קומודי. על המצוי בארמית התרגומים ראו לעיל § 5.3. על הסורית ראו נלדקה 1904, § 224; יוסטן; פרינה, פרק 5 (עמ' 111–134).

174. קונטיני, עמ' 89; מדובר בציווי k(yzl-1) (טור 20, שו' 6 – שטיינר ונימס, עמ' 76; וכן k(zl-1) בטור 21, שו' 6 – שם, עמ' 78) ובעבר נסתר h(yzl-1) (טור 21, שו' 7 – שם, שם). קונטיני כלל דוגמאות אלו עם הדוגמאות מן הארמית הממלכתית.

175. ראו אצל בייר (בחלק המילון), כרך 1, עמ' 613 (§ 14); כרך 2, עמ' 368; וראו הדוגמאות אצל קונטיני, עמ' 90.

176. אביגד וידין; פיצמאייר; בייר, עמ' 167–187.

177. שתי התיבות כתובות כתיבה אחת (בלא רווח): דכרלך. פיצמאייר, עמ' 130, מעיר על לח"י; וראו גם הערתו בעמ' 227 על ההיקרות בדף 21, שו' 19.

178. קוטשר (1970, עמ' 181) הציע לראות בשלמא צורת פועל בעבר נסתרות (כמו הצורה שלמא בדף 22, שו' 28), וכך מתאים גוף להיה"נ לגוף הפועל. מוראוקה (1972, עמ' 36–37) קיבל את הצעתו. הבעיה בהצעה זו ששאר הצורות המתארות את יופייה של שרה, כמו שפירן, יאין, הן שמות תואר ובינוני. על כן מעדיף פיצמאייר, עמ' 195–196, את האפשרות שאף כאן שלמא

ד. שם, שו' 27–28: "הא אנתתך דברה¹⁷⁹ אזל ועדי לך מן כול מדינת מצרין" (= יהנה אשתך, קחה. לך ועבור לך מכל מדינות מצרים);
 ה. דף 21, שו' 5: "בתר יומא דן פרש לוט מן לואתי מן עובד רעותנא ואזל ויתב לה בבקעת ירדנא" (= 'לאחר יום זה פרש לוט ממני בשל מעשה רועינו והלך וישב ל¹⁸⁰בקעת הירדן);
 ו. שם, שו' 8: "ואתחזי לי אלהא בחזוא די ליליא ואמר לי סלק לך¹⁸¹ לרמת חצור" (= 'ונגלה אליי אלוהים במחזה הלילה ואמר לי: עלה לך לרמת חצור');
 ז. שם, שו' 17–18: "והוית אתה לי ליד ימא שמוקא" (= 'והייתי בא לי ליד הים האדום');
 ח. שם, שו' 19: "ותבת ואתית לי לביתי בשלם" (= 'ושבתי ובאתי לי לביתי בשלום').

היקריות ב, ג לא נמצאו כהנה בכל החומר שנסקר עד כה.¹⁸² מבנה המשפט אפילו אינו מאפשר תרגום מילולי לעברית (כלומר תרגום למ"ד בלמ"ד), ויתרותה של לח"י – או שמא נאמר כאן אפסותה – בולטת מאי פעם. זאת ועוד, בהיקרות ב¹⁸³ צמודה לח"י לשם תואר – דוגמת מה שראינו במקרא ("בוודד לו"; "מלאה לה") – מה שהוגדר כמעט תרתי דסתרי עם תאוריית הכניסה למצב של יוסטן. גם כהיקרות ז לא ראינו עד כה: לח"י הבאה לאחר זמן מורכב. אף היקרות זו אינה עולה בקנה אחד עם המצאי בסורית, שהרי אין למצוא בסורית לח"י אחרי זמן מורכב (כגון פועל העזר הוא עם בינוני).¹⁸⁴

להדגמת המצוי בענפים אחרים של הארמית בחרתי להביא כאן מן התלמוד הירושלמי,¹⁸⁵ אך לח"י רווחת גם בתלמוד הבבלי,¹⁸⁶ במנדאית¹⁸⁷ ואף בארמית החדשה (שם היא הופכת בפעלים מסוימים לחלק מן הפועל).¹⁸⁸

הוא שם תואר – ביחידה. החיסרון בניתוח זה הוא חוסר ההתאם ללהייה"נ (להן) ולשם העצם (שקיהא), ופיצמאייר מקבל את ההסבר של גינוברג (עמ' 145 הערה 10), התולה את חוסר ההתאם בהיות שם התואר לפני שם העצם. ראו גם ונדרקס, עמ' 60–61 הערה 14. אף קונטיני, עמ' 90, הולך אחר פיצמאייר.

179. דברה קוראים פיצמאייר, בייך; אביגד וידין קראו כאן דעמי (= 'אשר עמי').
 180. יתב לה (= ישב לו) משמעו כאן 'התיישב, התחל' (פיצמאייר, עמ' 105, מתרגם settled).
 181. סלק היא צורת הציווי; ראו פיצמאייר, עמ' 220; מוראוקה 1972, עמ' 5.
 182. גם קונטיני (עמ' 90–91) עומד על ייחודן, וגם הוא רואה בהן – ובכלל בשימוש בלח"י בארמית הממלכתית ובארמית הבינונית של ארץ ישראל – לשון דיבור, אולי להבעת רגש עז.
 183. ולפי פיצמאייר (עמ' 195–196) וקונטיני (עמ' 90) גם היקרות ג, למרות חוסר ההתאם בין הגופים (ראו לעיל הערה 178).
 184. יוסטן, § 2.4 (עמ' 488–489).
 185. ראו גם דלמן, עמ' 226.
 186. ראו שלוינגר, עמ' 128–129. הנה מקצת מדוגמאותיו: 'ואיזילו לכו' (בכורות ט ע"א); 'פשו להו תרי' (מגילה כא ע"ב); 'כיון דמית ליה גר' (בבא קמא מט ע"ב). כמה מן ההיקריות הוא

ירושלמי תעניות סו, ד: "לוי בן סיסי באו הגייסות לעירו נטל ספר תורה ועלה לראש הגג אמר רבון העולמים אין בטלית הדא מילה מן הדין ספר אורייתא ייעלין לון ואין לא ויזלון לון מיד איתבעון ולא אשתכחון. תלמידיה עבד כן יבשת ידיה ואזלון לון. תלמיד תלמידיה עבד לא יבשת ידיה ולא אזלון לון." שם, שם: "עאל ליה למערתא [...] לסוף שובעין שנין איתער מן שינתיה נפק ליה מן מערתא."

6.2.2 ערבית

מן הערבית הקלסית מקומה נפקד. את ניצניה מצא בלאו (2005) בערבית היהודית של ימי הביניים, והיא משמשת בניבי הערבית החדשה. לדבריו אפשר שאת עליית לח"י בערבית המאוחרת יש לייחס לסובסטרט הארמי, ואפשר שמדובר בהתפתחות עצמאית בתוך הערבית.¹⁸⁹ ברוקלמן מביא לה עדויות מן הערבית הסורית (לדוגמה, *nam lak hosse* = 'נום לך מעט'; *šeribt li nefse* = 'עישנתי לי שאיפות אחדות'),¹⁹⁰ ובלאו (1960) מן הערבית המדוברת בביר זית (למשל, *u hu sāk-le-lhmār* = 'והוא דרבן לו את החמור').¹⁹¹ באחרונה עסק בכך לנטן.¹⁹²

7. סיכום

תחביר המקרא פנים רבות לו, ועל אחת מסוגיותיו – הידועה בכינויה דטיכוס אתיקוס – ביקשתי לשפוך אור. מדובר בשימוש משימושיה של למ"ד היחס – מאבני היסוד ברבות מן הלשונות השמיות ובכללן העברית – כשזו באה בנטייה. כדי

מפרש כמציניות שהפעולה כבר נעשתה. למשל, "אנן אכילנא לן" (ברכות מז ע"א) = 'כבר אכלנו'. וראו גם לויאס, עמ' 334–335.

187. נלדקה 1875, § 234.

188. למצוי בניבי הארמית השונים ראו גם קונטיני, עמ' 92–93.

189. בלאו 2005, עמ' 111.

190. ברוקלמן, 2, עמ' 380; וכן קאול, עמ' 484.

191. עמ' 169. גם ברוקלמן וגם בלאו מציינים במיוחד את פועלי התנועה. תרגומו של בלאו לגרמנית (*Und er trieb selber den Esel an*) מלמד על הבנת *le* במשמעות 'בעצמו'. דוגמה נוספת ללח"י מצאתי בספר הלימוד של פיאמנטה (1973, עמ' 120): 'יֵאֲחַד רֵאֲח עֲנָד צֵאֲחָבּוּ. לְמֵא אֲנֵיָא עֲנָד צֵאֲחָבּוּ טְלַע־לוּ פְלֵב־פְּבִיר וְצֵאֲר יַעֲוִי' ("טלע לו" = 'צא לו').

עם זאת יש לציין כי תחת השם *dativus ethicus* בערבית כוללים בלשנים גם שימושים אחרים בלה"י שאינם לח"י, כמו הדוגמאות *idhikt ilic* 'צחקתי לך', *xud-lak hallëra* 'קח לך לירה זו' אצל בלאו או *xāyef-lak* 'אני פוחד לך' אצל פיאמנטה (1981, עמ' 217). לדברי פיאמנטה תפקיד הכינוי למשוך את תשומת לב הנמען; וראו עוד אצל אולנדורף, עמ' 6.

192. בלהגי ערבית המדוברים באזורנו (סוריה ולבנון, ירדן וישראל) ואף בערבית בינונית. לא עלה בידי לראות את המאמר, אך לממצאיו ולהשוואתם עם הסורית ראו פרינה, § 5.6.1 (עמ' 125–128).

לחקור שימוש זה נדרשתי ראשית לאתרו, לבודדו ולהבחינו ממקרי למ"ד בשביל, משימה שהתבררה כלא פשוטה. הבעיות נבעו בראש ובראשונה מקלות הוספת לה"י והשמטתה בשני השימושים, ממגוון הוראותיה של לב"ש ומן הקושי למצוא מכנה משותף – תחבירי או סמנטי – לשורשים או לפעלים שלח"י באה עמם. לבסוף גובשה רשימת ה"בטוחות" בעיקר בעזרת קריטריון אי-ההמרה. הרשימה מחזיקה כחמישית מרשימת הביניים וכשני אחוזים מסך כל היקריות למ"ד היחס הנטויה במקרא, ואף מקצת מהיקריותיה מסופקות (ומצוינות בסימן שאלה).

בחינת היקריות איששה כמה תוצאות שהיו ידועות זה מכבר: סמיכות הלמ"ד לפועל (או לבינוני), ריבוי ההיקריות בסיפורת, בבניין קל, בגוף שני, בציווי ובפועלי תנועה. מצאנו מספר לא מבוטל של מקרים בשירה (אך לא בזו הקדומה) ומספר זעום בסיפורת המאוחרת.¹⁹³ בשירה – ובמידה פחותה בנבואה – נמצאו מרוכזות ההיקריות החריגות: פעלים סבילים, צורות בינוני ופועלי מצב. מיעוט הנתונים לא אפשר לקבוע אם יש לייחס זאת להבדל שבין לשון מוקדמת למאוחרת או להבדל שבין סוגות ספרותיות; כך או כך, האפשרות של התפתחות פנים-מקראית – הן בשימוש הן במובן – צריכה להילקח בחשבון.

בשל ריבוי פועלי התנועה נשקלה האפשרות כי לח"י באה לציין או להדגיש שינוי מצב – בין פיזי, בין נפשי ובין תודעתי. תפקיד דומה לזה (כניסה למצב) יש ללח"י בסורית. ברם בכשליש מן ההיקריות לא תורגמה הלמ"ד לסורית, ובמקומות אחרים נוספה – מה שיכול ללמד על קו עצמאי בתרגום ועל הבדל בהבנתה או בשימושה. בייחוד בלט חסרון לח"י בתרגום בראשית כא 16 ("ותשב לה"), היקרות שראינו בה דוגמה מובהקת לכניסה למצב. חיסרון זה חיזק את הדעה, שאין דין לח"י בסורית כדינה בלשון המקרא. אין לפקפק בתועלת ובחשיבות שבהשוואת צורנים או מבנים דומים בשפות בעלות קרבה טיפולוגית. אולם יש לנהוג בהשוואה כזאת מידת פבדק וחשדק, ואין לנו דוגמה טובה מזו שהודמנה לנו – כמעט באקראי – בארמית של קומראן, במגילה החיצונית לבראשית. ארמית זו, שלפחות מבחינת מקומה ודובריה קרובה לעברית של ימי הבית השני מלסורית, ובוודאי קרובה גם לסורית יותר משהייתה קרובה לעברית המקרא – זימנה לנו היקרות שכמוה לא נמצאה כלל בסורית (לח"י עם זמן מורכב) וכן שתי היקריות אחרות (לפחות אחת מהן אחרי שם תואר) שנראה כי מקומן לא יכירן בסורית, ומבחינת המבנה התחבירי – גם לא בעברית. מדובר במגילה שבשניים מעמודיה ריכוז חריג של היקריות, ונראה כאילו שימוש נרחב מדיי בלח"י הביאה – לפחות בשתי דוגמאות אלו – לכדי אפסות ממש. שתי היקריות אחרי שם תואר נמצאו גם בעברית המקרא (הושע ח 9; עמוס ב 13).

ההסברים והפירושים השונים נחלקים בדרך כלל לאלה המייחסים ללח"י קשר

193. גזניוס וקאוטש (§ 119s) מציינים כי לח"י משמשת בעיקר בסגנון המאוחר, ונראה כי דבריהם מכוונים לעשר ההיקריות בשיר השירים.

לפעולה ולא לה המייחסים לה קשר לנושא הדקדוקי. כמה מן ההסברים שניתנו כמותם כתופעה שהם באים לפרש – מעורפלים, ומכאן שקשה להוכיחם ולהפריכם. לפיכך פנינו לבדיקה של עדי הנוסח של המקרא ושל תרגומיו העיקריים במטרה לעמוד על דרכי הבנתם. זולתי פרשנויות מעניינות לכמה מן המקראות (רווח נאה לעצמו) מצאנו כי גם בקדומים שבעדים רבה המהומה, וקשת האפשרויות שנפרשה לפנינו חופפת רבים מן הפירושים שניתנו לתופעה במרוצת הדורות ובמחקר, ובכלל זה רעיון הרפלקסיביות, הדגשת הנושא ואפסות משמעותה. הערפל שעטף את הסוגיה למן ראשיתה לא התפוגג לגמרי, ונראה שפִּיאָה לסוגיה תחבירית בעלת פן סמנטי בלשון המקרא טרם נאמרה בה המילה האחרונה.

קיצורים וקיצורים כיבליוגרפיים

DJD= Discoveries in the Judaean Desert

לב"ש = למ"ד בשביל = *dativus commodi*

לה"י = למ"ד היחס

להיה"נ = למ"ד היחס הנטויה

לח"י = למ"ד חוזרת יתרה = *dativus ethicus* בלשונות שמיות

מגי"ש = מגילת ישעיהו

נ"ש = נוסח שומרון

אביגד וידין = נ' אביגד וי' ידין, מגילה חיצונית לבראשית, ירושלים תשי"ז

E. Ullendorff, "Some Observations on the *dativus ethicus* in Semitics and elsewhere", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 15 (1992), pp. 1–9

אזר = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה

אחיטוב 2005 = ש' אחיטוב, הכתב והמכתב, ירושלים תשס"ה

אחיטוב 2008 = Sh. Aḥituv, *Echoes from the Past*, Jerusalem 2008

בר"ב = F. Brown, S. Driver & C. Briggs, *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1968

בייר = K. Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer*, 2 vols., Göttingen 1984–1994

בינטייס = P.C. Beentjes, *The Book of Ben Sira in Hebrew* Leiden, New York & Köln 1997

בלאו 1960 = J. Blau, *Syntax des palästinensischen Bauerndialekts von Bir-Zet*, Walldorf, Hessen 1960

בלאו 2005 = J. Blau, "The Dativus Ethicus in Medieval Judaeo-Arabic", in

- ויס = ר' ויס, התרגום הארמי לספר איוב, תל אביב תשל"ט
- B. Wacholder & M.G. Abegg, *A Preliminary Edition of the Unpublished Dead Sea Scrolls: The Hebrew and Aramaic Texts from Cave Four* 4 vols., Washington D.C. 1991–1996
- J.C. VanderKam, "The Poetry of 1QApGen, XX, 2–8a" *Revue de Qumran* 10 (1981–1979), pp. 57–66
- P. Jöüon & T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew* 2 vols., Roma 1996
- P. Jöüon & T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*² Roma 2006
- P. Churgin, "The Targum and the Septuagint", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 50 (1933–1934), pp. 41–65
- טל = חמישה חומשי תורה לפי נוסח שומרון, התקין מן כתב היד מס' (C6) שבבית הכנסת השומרוני בשכם א' טל, תל אביב תשנ"ד
- טל ופלורנטין = חמישה חומשי תורה נוסח שומרון ונוסח המסורה, ההדירו א' טל ומ' פלורנטין, תל אביב תשע"א
- R. Jakobson, *Language in Literature*, Cambridge 1987 = יאקובסון
- ידין 1955 = י' ידין, מגילת מלחמת בני אור בכני חושך, ירושלים 1955
- ידין 1977 = י' ידין, מגילת המקדש, שלושה כרכים, ירושלים תשל"ז
- J. Joosten, "The Function of the So-Called *dativus ethicus* in Classical Syriac", *Orientalia* 58 (1989) pp. 473–492 = יוסטן
- E. Jenni, *Die Hebräischen Präpositionen*, vol. 3: *Die Präposition Lamed* = יני
Stuttgart, Berlin & Köln 2000.
- כהן = ד' כהן, "למ"ד 'הדאטיב' כממלאת חסר תחבירי בעיתונות הישראלית היומית", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, ד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 179–184
- לונד = ג"א לונד, השפעת תרגום השבעים על הפשיטתא והערכה מחדש של אמות המידה לאור בדיקה השוואתית של התרגומים בספרי בראשית ותהלים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח
- לויאס = ק' לויאס, דקדוק ארמית בבליית, ניו יורק תר"ץ
- ליבוֹבִיץ = נ' ליבוֹבִיץ, לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם: ספר בראשית, ירושלים תשל"ה
- J.M. Lindenberger *The Aramaic Proverbs of Ahiqar*, Baltimore = לינדנברגר
1983
- J. Lentin, "Datif éthique, datif coréférentiel et voix moyenne dans les = לנטן

- dialects arabes du Bilād al-Šām et quelques problèmes connexes”, *Cahiers de Linguistique de l'INALCO* 2003–2005 (2008), pp. 99–130
 מאורי = ” מאורי, תרגום הפשיטתא לתורה והפרשנות היהודית הקדומה, ירושלים תשנ”ה
- T. Muraoka, “Notes on the Aramaic of the Genesis = 1972 מוראוקה
 Apocryphon”, *Revue de Qumran* 8 (1972–1975), pp. 7–51
- T. Muraoka, “Notes and Studies on the So-called *dativus* = 1978 מוראוקה
ethicus in Hebrew”, *Journal of Theological Studies* 29 (1978), pp. 495–498
- T. Muraoka & B. Porten, *A Grammar of Egyptian Aramaic*, = מוראוקה ופורטן
 Leiden, New York & Köln 1998
- M. Morgenstern, E. Qimron & D. Sivan, “The = מורגנשטרן קימרון וסיון
 Hitherto Unpublished Columns of the Genesis Apocryphon”, *Abr-Nahrain*
 33 (1995), pp. 30–54
- מישור = מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה
 העברית בירושלים, תשמ”ג
- Th. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle 1875 = 1875 נלדקה
- Th. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar* trans. J.A. = 1904 נלדקה
 Crichton, London 1904
- P.A. Noss, “The Hebrew Post-Verbal Lamed Preposition Plus Pronoun”, = נוס
The Bible Translator 46 (1995), pp. 326–335
- סגל 1936 = מ”צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ”ו
- סגל 1958 = מ”צ סגל, ספר בין-סירא השלם, ירושלים תשי”ט
- סוקולוף תשכ”ט = מ' סוקולוף, ”העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30”,
 לשוננו לג (תשכ”ט), עמ' 25–42, 135–149, 270–279
- M. Sokoloff, *The Targum to Job, from Qumran Cave XI*, = 1974 סוקולוף
 Ramat Gan 1974
- D.M. Stec, *The Text of the Targum of Job* Leiden, New York & Köln = סטק
 1994
- D.W. Parry & E. Qimron, *The Great Isaiah Scroll*, Leiden 1999 = פרי וקימרון
 פורטן וירדני = ב' פורטן וע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות ממצרים העתיקה, א–ד,
 ירושלים 1999–1986
- פיאמנטה 1973 = מ' פיאמנטה, ערבית מדוברת למתחיל, רמת גן תשל”ג
- M. Piamenta, “Selected Syntactic Phenomena of Jerusalem = 1981 פיאמנטה
 Arabic Narrative Style in 1900”, in Sh. Morag, I. Ben-Ami & N.A. Stillman
 (eds.), *Studies in Judaism and Islam*, Jerusalem 1981, pp. 203–230

- J.A. Fitzmyer, *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave I (1Q20): = פיצמאייר*
*A Commentary*³, Rome 2004
- M. Farina, *An Outline of Middle Voice in Syriac: Evidences of a = פרינה*
Linguistic Category, Piscataway, NJ 2011
- M.P. Fernández, *An Introductory Grammar of Rabbinic Hebrew, = פרננדז*
 Leiden, New York & Köln 1997
- The Old Testament in Syriac according to the Peshiṭta = פשיטתא מהדורת בריל*
Version, Leiden, New York & Köln 1972–1998
- P.G. Borbone et al. *The Old Testament in Syriac = פשיטתא קונקורדנציית בריל*
according to the Peshiṭta Version part v: Concordance vol. 1: Pentateuch,
 Leiden, New York & Köln 1997
- J. Charlesworth (ed.), *The Dead Sea Scrolls*, Tübingen 1995 = צ'רלסוורת
 צדקה = חמשה חומשי תורה נוסח יהודי ונוסח שומרונים, ערוכים בידי אברהם ורצון
 צדקה, תל אביב תשכ"ג
 צרפתי = גב"ע צרפתי, "הכינוי החוזר וכינוי הזהות בעברית", לשוננו נו (תשנ"ב),
 עמ' 351–341
- M.W. Cowell, *A Reference Grammar of Syrian Arabic (Based on the = קאול*
Dialect of Damascus), Washington, D.C. 1964
- A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923 = קאולי
 קוגוט 1981 = ש' קוגוט, "הכינוי היתר בלשון המקרא", לשוננו מו (תשמ"ב), עמ'
 123–97, 26–9
- קוגוט 1993 = ש' קוגוט, "שימושים חליפיים בכינויים פרודים וכינויים חבורים
 להבעת קניין בעברית המקראית", עיוני מקרא ופרשנות ג: ספר זיכרון למשה
 גושן-גוטשטיין (תשנ"ג), עמ' 411–401
- קוגוט 1996 = ש' קוגוט, המקרא בין טעמים לפרשנות², ירושלים תשנ"ו
 קוטשר 1959 = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות
 ים המלח, ירושלים תשי"ט
- E.Y. Kutscher, "The Genesis Apocryphon of Qumran Cave I", = קוטשר 1970
Orientalia 39 (1970), pp. 178–183
- R. Contini, "Considerazioni sul presunto 'dativo etico' in Aramaico = קונטיני
 Pre-Cristiano", in Ch.-B. Amphoux, A. Frey & U. Schattner-Rieser (eds.),
Études sémitiques et samaritaines offertes à Jean Margain, Lausanne 1998,
 pp. 83–94
- קימרון = א' קימרון, מגילות מדבר יהודה: החיבורים העבריים, א, ירושלים תש"ע
 קלרק = E.G. Clarke, *Targum Pseudo-Jonathan of the Pentateuch*, Hoboken,
 NJ 1984

- קליין 1978 = מ' קליין, הגשמת האלהים בתרגומים הארמיים לתורה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט
- M.L. Klein, *The Fragment Targums of the Pentateuch*, Rome = קליין 1980
1980
- M.L. Klein, *Genizah Manuscripts of Palestinian Targum to the Pentateuch* 2 vols., Cincinnati 1986
- F.E. König, *Historisch-komparative Syntax der hebräische Sprache*, = קניג
Leipzig 1897
- רידר = ד' רידר, תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה, שני כרכים, ירושלים תשמ"ד
- A. Rahlfs (ed.), *Septuaginta: Id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes* 2 vols., Stuttgart 1935
- רפל = ד' רפל, תרגום אונקלוס כפירוש לתורה, תל אביב תשמ"ה
- R.C. Steiner & C.F. Nims, "Ashurbanipal and Shamash-Shum-Ukin: A Tale of Two Brothers from the Aramaic Text in Demotic Script",
Revue Biblique 92 (1985), pp. 60–81
- W. Strothmann, *Konkordanz zur syrischen Bibel*, = שטרוטמן (קונקורדנציה)
Wiesbaden 1984–1995
- M. Schlesinger, *Satzlehre der aramäischen Sprache des babylonischen Talmuds*, Leipzig 1928
- R. Shemesh, "The Use of the Co-agentive Dative Pronoun in the Mishna and Tosefta", *Folia Orientalia* 47 (2010), pp. 141–179
- שפרבר = א' שפרבר, כתבי הקדש בארמית, א–ד, ליידין 1968–1959
- שתיל = נ' שתיל, "הדאטיבוס של ההשתתפות בהיבט מבני, פונקציונלי וטיפולוגי",
דברי המפגש השנתי ה-19 של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית
לבלשנות, חוברת 15 (2004), עמ' 55–68
- תנ"ך, תרגומים = הערך "תנ"ך, תרגומים", אנציקלופדיה מקראית, ח, טורים 737–

